

کھوج پراگا

سلیکہ

شمارہ: 8

جولائی - دسمبر 2021ء

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پریس

سلیکھ

شماره : 8

جولائی - دسمبر 2021ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 08، جولائی-دسمبر 2021ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگاسُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سجھ حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے ٹوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیڑائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پترئی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مُل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) جناب کلیان سنگھ کلیان
 - (2) ڈاکٹر شبنم اسحاق
 - (3) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (4) جناب واصف لطیف
- اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
لیکچرر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
 - (7) ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (8) ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (9) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بی بی مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورنمنٹ دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
93۔ پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ اردو، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1- مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
- 3- مقالہ ان پیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاون۔
- 3- مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
- 4- حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہون۔

مرتب دا حوالہ:

وارث شاہ، ہیرسید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔

لکھاری دا حوالہ:

محمد آصف خاں، نک سبک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔

مضموناں دی چون:

پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور:

اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔

رسالے دا حوالہ:

عین الحق فرید کوٹی، ”سبیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔

دوجی واری مختصر حوالہ:

محمد آصف خاں، 85۔

5۔ برقی سوسے (Online Source)

ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔

ڈاکٹر ہرشد رکور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنہ

7	مدیر	مکھ و چار
9	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا / اقراء شبیر	پنجاب دے پنیڈ و سماج وچ سوانیاں دی حیثیت
17	ڈاکٹر ثناء مدثر بٹ	بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری چہتاں
27	نادیہ خالد	پنجابی بولی بارے نظماں دا ویروا
61		انڈیکس

مکھ وچار

پنجابی ادب دا ہک سرکڈھواں پکھ ناری واد ہے۔ پنجاب وچ ناری واد دے سرے مادر سری نظاماں تے آریائی سوجھ دے ورودھ اٹھن والیاں لہراں وچ دیکھے جاسکدے ہن۔ آریائی سوجھ نے انساناں نوں طبقیات وچ ونڈیا تے سبھ توں تھلواں میل شودر نوں آکھیا گیا۔ شودراں دیاں سوانیاں نال ایس توں وی مندا ورتارا ہوندا۔ پنجابی دے کلاسیکی شاعراں اپنی شاعری وچ ایہناں پاتراں دے نال اپنے آپ نوں پچھانیا۔ ”پنجاب دے پنڈو سماج وچ سوانیاں دی حیثیت“ بارے ایہناں پکھاں اُتے چائن پاون دی کوشش کیتی گئی ہے۔

حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوریں پنجابی دے موڈھی شاعر ہن تے اوہناں دی شاعری ای اوہ پورنے ہن، جیہناں دے اُتے رُکے مگروں آون والیاں شاعراں اپنیاں راہواں بنائیاں۔ اوہ بہوں پکھی شاعر ہن، پر اوہناں دی شاعری وچ اُچیاں اخلاقی قدراں دا موضوع بہوں بھرواں ہے۔ اوہناں نے ایس دُنیا نوں عارضی آکھیا ہے تے استھے رہن لئی زندگی نوں چنگے ڈھنگ نال گزارن دی مت دتی ہے۔ ڈاکٹر ثنا مدثر بٹ ہوراں بابا فرید دیاں اجیہاں رمزیاں تے استعاریاں نوں پھولن دا جتن کیتا ہے۔

پنجاب دی ثقافتی شناخت نوں سبھ توں وڈا دھچکا اودوں لگا کہ جدوں انگریزاں نے پنجاب اُتے قبضے مگروں پنجابی زبان نوں تعلیمی نظام وچوں کڈھ دتا۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ پنجابی اپنی پچھان توں دُور ہوندے گئے۔ جدوں ایس گھاٹے دا احساس ودھن لگا تاں سوجھواناں، صحافیاں تے شاعراں نے وی اپنا کردار ادا کرنا شروع کیتا۔ شاعر کسے وسوں دا سبھ توں ودھ حساس جی ہوندا ہے تے پنجابی شاعراں نے وی بولی نال دھرو دے وشے

ئوں تخلیقی سطح اُتے بیانیا۔ ایس شاعری وچ پنجابی دی عظمت، سرکاراں دے دھرو اُتے احتجاج، پنجابی پڑھاوان دا مطالبہ تے مادری زبان راہیں تعلیم دی اہمیت ئوں اُگھاڑیا۔ اج کجھ نظماں تاں ہمیش لئی پنجابیاں دے چیتا دا حصہ بن گئیاں ہن۔ نادیہ خالد ہوراں ایس اچھوتے موضوع ”پنجابی بولی بارے نظماں دا ویروا“ بارے لیکھ لکھ کے ایہناں خزانیاں ئوں گوکھن تے پڑتالن ول اساڈا دھیان دیوایا ہے۔

مدیر

پنجاب دے پینڈوسماج وچ سوانیاں دی حیثیت

Abstract

In this article the researcher has discussed "The Status of Women in Rural Society of Punjab (Pakistan)". The writer has discussed in detail the condition of Punjabi rural women. To prove her point of view the research scholar has given examples from women based literature. It is described that the rural women are deprived from basic rights. In this article basic focus is to introduce the status of the rural women in Punjab.

وجودِ زن سے ہے تصویر کائنات میں رنگ

اسی کے ساز سے ہے زندگی کا سوز دُوراں (1)

سوہنا ساری کائنات دا خالق تے مالک جینے دنیا وچ انسان نوں اپنا نائب بنا کے گھلیا تے اشرف المخلوقات دا درجہ دتا۔ کائنات دی سب توں پہلی تخلیق ابا آدم سن۔ جیس ویلے حضرت آدم علیہ السلام ایس دنیا تے آئے اوہناں دا جی نہ گدا کله۔ اوہناں دی دل جمی لئی رب سوہنے نے حضرت آدم علیہ السلام دی پہلی توں اماں حضرت حوا نوں پیدا کیتا۔ ایم حنیف شاہد نے اپنی کتاب ”عورت مشاہیر عالم کی نظر میں“ وچ لکھیا:

”عورت مرد کی پہلی سے پیدا ہوئی ہے۔“ (2)

انج ایس روئے زمین تے پہلا جوڑا ابا حضرت آدم علیہ السلام تے اماں حضرت حوا دا بنیا۔ ایس بارے قلب حسین وڑانج نے ”عورت“ وچ لکھیا:

”دنیا عورت کا دوسرا نام ہے بلکہ عورت کا نام دنیا ہے۔ خدا اگر عورت

کو نہ بناتا تو یقیناً دنیا نہ بناتا۔ پہلا آدم تھا اور آدم کے لیے ایک عورت

بنائی اس عورت کا حوا نام رکھا۔“ (3)

مرد تے عورت ایس کائنات دی تہذیب و تمدن دا سبب نیں۔ نسل انسانی دی بقا دا

کارن وی مرد و زن ای نیں۔ عورت دا سب توں وڈا کارنامہ تخلیق اے۔ ڈاکٹر مبارک علی

”تاریخ اور عورت“ وچ لکھدے نیں:

”عورت کا سب سے بڑا کارنامہ یہ ہے کہ وہ تخلیق کرتی ہے اور تخلیق کا

یہ عمل ہے جو کائنات کو زندہ رکھے ہوئے ہے“۔ (4)

سوانی قدرت دا شاہکار اے۔ آسکر وانلڈ سوانی بارے آکھدا اے کہ دنیا مرداں لئی نہیں سگوں عورتاں لئی بنائی گئی اے ایسے طرح شیکسپیر نے سوانی نوں خوشبو، نغمے، رقص تے روشنی دا ناں دتا۔ عورت حسن اے تے حسن عورت اے۔ عورت محبت اے تے محبت عورت اے۔ سوانی دی زندگی حسن و عشق دا فسانہ اے۔ سوانی الف درجے دی حساس تے نازک مزاج اے ایہو کارن اے کہ رب کائنات نے سوانی نوں مرد دی پیشانی نال پیدا نہیں کیتا کہ اوہ مرد تے حکومت کرے نہ پیرتوں پیدا کیتا کہ اوہدی غلامی کرے بلکہ پھلی نال پیدا کیتا تاں جے دل دے قریب رہوے ایہو اوس مالک دی حکمت اے کہ اوس نے ہر شے نوں خاص انداز نال تخلیق کیتا۔ رب سوہنے نے بڑیاں رنگ برنگیاں چیزاں پیدا کیتیاں نیں جیویں سورۃ النحل وچ ارشاد اے:

”اور یہ بہت سی رنگ برنگ چیزیں اس نے تمہارے لیے زمین میں

سے پیدا کر رکھی ہیں ان میں بھی ضرور نشانی ہے ان لوگوں کے لیے جو

سبق حاصل کرنے والے ہیں“۔ (5)

پنجاب پنج دریاواں دی دھرتی اے۔ ایہہ خطہ اپنی زرخیزی، زرعی پیداوار تے خوشحالی پاروں ہمیش توں دھاڑویاں دے حملیاں دا شکار رہیا۔ خالد پرویز ملک اپنی کتاب ”پنجاب اور اہل پنجاب“ وچ لکھدے نیں:

”پنجاب سرسبز میدانوں، لہلہاتی فصلوں کا علاقہ ہے“۔ (6)

پنجاب دنیا دیاں قدیم ترین تہذیبیاں وچوں اک تہذیب شمار کیتی جاندی اے۔ محل وقوع دے لحاظ نال پنجاب برصغیر دے شمال مغرب وچ واقع اے۔ سیاسی، معاشرتی، ثقافتی تے تاریخی پکھوں پنجاب دا خطہ ہمیش وڈی اہمیت دا حامل رہیا اے۔ پنجاں پانیاں دی ایس دھرتی بارے انٹرنیٹ تے ارج لکھیا ملدا اے:

“Punjab thus means "The land of five waters" referring to the rivers Jhelum, Chenab, Ravi, Sutlej and Beas. All are tributaries of the Indus River, the Sutlej being the largest”. (7)

دنیا دے باقی معاشریاں وانگر پنجاب دا نظام وی دو حصیاں وچ ونڈیا اے۔ شہری حیاتی تے پینڈو رہتل۔ پنجاب دی پینڈو حیاتی پینڈو وسیب تے مشتمل اے پنجاب دے پینڈ اپنے وکھرے سبھا موجب وکھری سہان دے مالک نہیں جیہناں وچ ہسدا وسدا پنجاب، پنجابی کلچر تے پنجابی تہذیب دے جھلکارے دسدے نیں۔

پنجابی وسیب وچ سوانی قابل احترام ہستی اے۔ ماں، بیوی، بھین، دھی دی حیثیت نال ایہدا اپنا اک وکھرا مقام تے تھاں اے۔ کیوں جے جیس سماج وچ سوانی نوں ذلیل و رسوا کیتا جاوے تے آون والی نسل وچ کدے وی اخلاقیات دا بوٹا نہیں پتگر سکدا۔ پنجابی معاشرے وچ نہ صرف ایہناں سوانیاں نال سگوں دوجیاں دیاں ماواں، دھیاں نوں وی عزت احترام دی نگاہ نال ویکھیا جاندا اے۔ پنجابیاں دا ایمان اے کہ اولاد مٹھا میوا اے پتر خدا دی نعمت تے دھی رحمت منی جانندی اے۔ عام ویہار اے کہ اولاد مرد دی قسمت وچ اے۔ زنانی جد ماں بنے تے اوس نوں خاص آدر ملدی اے جد کہ بے اولاد سوانی نوں طلاق دینا یا اوس تے سوتن بٹھا دینا معمولی گل سمجھی جانندی اے۔ طلاق بارے ڈاکٹر عصمت جمیل اپنی کتاب ”انسانی شعور کی تاریخ“ (اردو افسانہ اور عورت) وچ لکھدے نیں:

”ہمارے معاشرے میں طلاق دینے والا مرد ہر الزام سے مستثنیٰ ہے لیکن

طلاق یافتہ عورت کو اچھوت کا درجہ دے دیا گیا“۔ (8)

شہلا نگار نے وی اپنی لکھت وچ طلاق یافتہ زنانیاں بارے آکھیا کہ:

”سماج وچ جس زنانی نوں ”طلاق“ ہو جانندی اے اوس دا جینا حرام

کردتا جاندا اے“۔ (9)

سوتن اوہ نار اے جیہنوں مرد پہلی ویاہی عورت دے سرتے لیا کے بٹھا دے تے ایس دے معنی وڈی پنجابی لغت دے وچ ایس طرح نیں:

”سوتن: (مونث) سوترن، خاوند دی دوجی بیوی، پہاج“۔ (10)

پنجاب دی زنانی ایہہ ساریاں گلاں دے باوجود بے زبان، شرم و حیا دا پیکر، مایاں دی لُج دی ضامن اے۔ جیس نوں جوان ہندیاں مایاں دی مرضی نال لنگڑے لو لے ہتھ بھید بکریاں وانگ ٹور دتا جاندا اے۔ ساری حیاتی اوہ اوسے نال گزارا کردی، حیاتی لنگھا چھڈدی اے۔ پنجاب دے پنڈاں وچ کڑی دے حمدیاں ای اوہدی تربیت، ایس انداز نال کیتی جانندی اے پئی اوہ اپنے حق لئی کدی وی آواز نہ چک سکے سگوں کو بلو دے ڈھکے وانگ اکھاں بند کر کے ساری حیاتی مرد دے تابع فرمانبرداری، گھر سانجھدی، بچے پالدی، حیاتی دی بازی ہار دیندی

اے۔ ایس دے باوجود پنجاب دی عورت نال ای سارے رنگ تے ساری بہار اے۔ سوانی ای نسل انسانی دی بقا، تہذیب دی بقا تے ثقافت دی بقا دا واحد سوما اے۔ پنجاب دی سوانی کولوں وابستہ امیدیاں بارے ”انجم رحمانی“ نے ”پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ“ وچ لکھیا اے:

”پنجاب کی عورت سے توقع کی جاتی ہے کہ وہ فرمانبردار ہو، گھر گرہستی چلا سکتی ہو، بچوں کی پرورش کر سکتی ہو اور دیہات میں اپنے میاں کے کاروبار میں اس کی دست و بازو ہو۔“ (11)

پنجاب دے پنڈاں دی سوانی بحیثیت ماں، بھین، دھی، بیوی عزت دی ترجمان اے۔ بھادویں دھی نوں رب دی رحمت منیا جاندا اے، ایس دے باوجود دھی جمن تے ساریاں دے نک چڑھ جاندا تے منہ لہک جاندا نیں۔ ایہدے جمن تے کوئی خاص رسم ادا نہیں کیتی جاندی سگوں انج دیاں کہادتاں بولیاں جاندیاں نیں:

”دھی ان بھادندا پروہنا، دھیاں جمدیاں نوں ہے ہے۔“ (12)

”دھی ہسدی نہ مرے، دھی وسدی نہ مرے، دھی جمدی مر جائے جس دا

دکھ وی نہ آئے۔“ (13)

دھیاں نوں پرایا دھن سمجھیا جاندا اے جیویں:

ساڈا چڑیاں دا چمبا وے بابل اسال اڈ جانا

ساڈی لمی اڈاری، کیہڑے دیس جانا (14)

تاریخ گواہ اے پئی پنجاب دی عورت جفاکش، محنتی، ہمدرد، غیرت مند تے بہادر اے۔ ماں، بھین، بیٹی دے روپ وچ ساری حیاتی قربانیاں دیندی رہندی اے۔ پنجاب دی زنانی سارے رشتے داراں نال رہ کے اکوگھر وچ حیاتی لنگھاونا چاہندی اے۔ اوہ تے پہلاں ای بڑی خدمت گزار تے راج والی سی۔ جاگیرداری نظام وچ حیاتی لنگھاؤن والی سی۔ پنجابی عورت نوں جاگیردار دی دوسری، تیسری یاں چوتھی بیوی بن کے رہنا پے جاوے یاں اوہ اپنے گھر کسے پنجابی عورت نوں زبردستی دا رشتہ بنا کے رکھ لئے تے عورت غلام بن کے ساری حیاتی جاگیردار دی حویلی وچ گزارن لئی مجبور اے۔ سانوں پنڈ دے چودھری دی بیوی نے گل بات کردے ہوئیاں دسیا:

”میرے بعد سائیں دیاں 2 بیویاں نیں تے اسی کدی جھگڑا نہیں کیتا

ایہہ ساڈی برادری دی ریت روایت اے۔“ (15)

پینڈو رہتل وچ سوانی دی حیثیت کئی طرح دکھالی دیندی اے۔ جیویں سس نونہہ دے

رشتے وچ سس کیتی جد کہ نونہہ مظلومیت دا شکار دسدی اے۔ انج ای ننان بھرجائی دا ساک پنجاب وچ ہمیش ناخوشگوار سمجھیا گیا۔ پنجابی معاشرے وچ دادی دی حیثیت مسلمہ اے جد تیکر اوہ صحت مند ہووے سارے گھر دی حاکمہ منی جاندی اے۔ پنجاب وچ ایسے سوانی بارے کئی مننی رویے وی ملدے نیں جیویں کہیا جاندا اے کہ سوانی نوں پیراں دی جتی سمجھنا چاہیدا اے نہیں تے ایہہ سرتے چڑھ کے نچدی اے۔ ایس نوں کم عقل سمجھیا جاندا ایس دی عقل گت کچھے سمجھی جاندی۔ سدرہ رمضان اپنے مقالے ”پاکستانی پنجابی رہتل وچ زنانیاں دے حقوق“ وچ لکھدی اے:

”پنجابی رہتل وچ زنانی اوس حق توں محروم اے جیہڑا اسلام نے دتا اے۔ اسلام نے مرد وانگوں زنانی دے وی حقوق متعین کیتے نیں۔ پنجابی معاشرے وچ زنانی نوں اوہدے حقوق توں محروم رکھیا جاندا اے۔ پنڈ دی زنانی ہووے یا شہر دی اسلام نے اوہدے واسطے برابر دے حقوق متعین کیتے نیں پر ساڈے پنجابی معاشرے وچ زنانی اپنے حق نوں پورا کروان لئی آواز وی نہیں چک سکدی۔ اگر اوہ ایس طرح کردی اے تے اوہدے نال چنگا سلوک نہیں کیتا جاندا اوہنوں ماریا کٹیا جاندا اے تے قید کر کے رکھیا جاندا اے“۔ (16)

پنڈ دی زنانی اپنے خوند تے وڈیاں دی بڑی عزت کردی اے شرم و حیا والی ہوندی اے پچیاں دی پرورش دے نال کجھ زنانیاں گھراں وچ قرآن پاک وی پڑھاندیاں نیں۔ پنڈ دی زنانی سلائی کڑھائی کرن وچ چنگی ماہر ہوندی اے۔ پنڈ دی اک بالڑی فاطمہ شیر نے دسیا کہ:

”جدوں کڑی جوان ہو جاندی اے تے پہلا کم گھر گرہستی تے سلائی کڑھائی سکھائی جاندی اے“۔ (17)

جدوں کوئی ویاہ شادی ہووے فیر ساریاں زنانیاں رل مل کے خوشی نال گدے پاندیاں گیت گاوندیاں نیں۔ پنڈاں وچ زنانی اپنے ماں پپو دی عزت تے لاج رکھدی اے۔ پنجاب دی زنانی اپنے دائرہ کار وچ رہن وچ مجبور اے۔ اوہدا ایہہ حق سمجھیا جاندا اے کہ اوہ تہذیب تے ثقافت دی نمائندگی کرے تے محدود دائرہ کار وچ رہندیاں زندگی لنگھائے۔ ایہو سبب اوہدے لئی ثواب کار نیں۔ قلب حسین وڑاچ نے اپنی کتاب ”عورت“ وچ لکھیا:

”عورت کا باورچی خانہ میں گزرا ہوا وقت عبادت میں شمار ہو گا اور

بچوں کی تربیت میں بسر ہونے والا وقت نماز ہے، عورت کا حوصلہ روزہ

ہے، عورت کی خاموشی حج اکبر ہے۔“ (18)

پنڈ دی زنانی اپنے گھر دا کم کاج آپ ای کردی اے۔ پنڈاں وچ تعلیم دا رواج بہت گھٹ اے۔ سکول نہ ہون دے برابر نہیں۔ موجودہ دور وچ حکومت نے پنڈاں وچ سہولتیاں پہنچان لئی کم شروع کیتا اے۔ ماں دی گود بچے دی ابتدائی درسگاہ اے۔ پنڈ دی زنانی نوں تعلیم حاصل کرن توں محروم رکھیا جاندا اے تے اوہنوں بوہتا پڑھن لکھن دا حق حاصل نہیں۔ پنجاب دے پنڈاں دی زنانی نوں اپنی رائے دین دا حق حاصل نہیں گھر دے وڈے تے مرداں نوں اہمیت دتی جاندی اے۔ پنجاب دی زنانی اپنے حقوق پورے کروان لئی آواز چکن توں ڈردی اے کیوں جے اوہ آواز چکے گی تے معاشرے وچ اوہنوں بوہتا ذلت داسمانا کرنا پئے گا۔ پنڈ دی زنانی سادہ زندگی گزار دی اے۔ سٹیٹنی میزن نے ”پاکستانی معاشرہ تے ثقافت“ وچ لکھیا اے:

”پنڈ دی زنانی پڑھی لکھی نہ ہون دے باوجود وی سمجھدار ہوندی اے۔

ہر کم کاج دی سمجھ بوجھ رکھدی اے۔“ (19)

پنڈ دی زنانی تندوراں وچ روٹی لاندی اے پنڈاں وچ رہن والی زنانیاں دی زندگی شہراں وچ رہن والیاں زنانیاں توں دکھ اے۔ شہری زنانی دے مقابلے وچ ایہناں دی سماجی تے معاشی حالت بڑی پست اے۔ شہراں وچ زنانیاں پڑھن لکھن تے تعلیم یافتہ ہون دی وجہ توں بہت ساریاں پیشیاں وچ مرداں دے برابر کم کرہیاں نیں۔ سکولاں، کالجاں وچ پڑھا رہیاں نیں پر پنجاب دی زنانی جیہڑی گھروں باہر نوکری کرے اوہدے بارے غلط تصورات قائم کر لتے جاندے نیں۔ حالانکہ زنانیاں دے کم کرن کچھ کوئی نہ کوئی وجہ ہندی اے۔ انٹرنیٹ موجب:

“Behind every working woman is an enormous pile of

unwashed laundry.” (20)

زنانی نوں گھروں باہر نکلن دی اجازت گھٹ ای ملدی اے اوہ معاشرے وچ گھر دی چار دیواری دے اندر رہن نوں اپنا حق سمجھدی اے۔ پنجاب دی زنانی جائیداد وچ اپنا حصہ منگن دی وی حقدار نہیں جے اوہ اپنے شوہر یا پیو دی جائیداد وچوں حصہ منگے تے معاشرے دے لوک اوہنوں گلاں کردے نیں۔ جد کہ اسلام نے زنانی نوں کسے وی جگہ گھٹ درجہ نہیں دتا بلکہ ہر حیثیت نال اوہدے حقوق دا خیال رکھیا گیا۔ جیویں سورۃ النساء دی آیت نمبر 176 وچ بیان اے:

”اگر بھرا بھین ہون مرد وی تے زنانیاں وی تے مرد دا حصہ دو زنانیاں

دے برابر اللہ تہاڈے لئی صاف بیان فرماندا اے کہ تسی بھل نہ جاؤ

تے اللہ ہر چیز دا جانن والا اے۔“ (21)

ایس آیت وچ بھین واسطے وی وراثت دا حق بیان کیتا گیا اے پر ساڈے معاشرے وچ جائیداد دے حوالے نال بھین نوں کوئی مچھدا وی نہیں۔ زنانی عزت دی خاطر چپ رہندی اے تے ڈردیاں جائیداد وچ اپنا حصہ نہیں منگدی۔ پنجاب دی زنانی نوں رشتے قائم کرن لئی مجبور کیتا جاندا اے بیوی دی حیثیت نال اوہدا ایہ فرض سمجھیا جاندا کہ اوہ اپنے بندے دے سارے رشتے داراں نال چنگے تعلقات قائم کرے تے اوہناں نال مل جل کے رہوے۔ پنجابی معاشرے وچ خاص کر پنڈاں وچ زنانی دی رائے نوں اہمیت ای نہیں دتی جاندی گھر دے حکمران آپ ای فیصلہ لے لیندے نیں۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود اصل گل ایہہ دے کہ سوانی سماج دا بنیادی رکن اے جیس توں بغیر دنیا دا آغاز، ارتقاء، ترقی نسل ممکن نہیں۔ پنجاب وچ پینڈو سوانی دی حیثیت مسلم اے۔ اوس دے بنیادی حقوق پورے نہ ہون دے باوجود سوانی عزت غیرت دی علمبردار سمجھی جاندی اے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی نے اپنی لکھت ”خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت“ وچ لکھیا اے:

”حقیقت یہ ہے کہ عورت ہی ادب کا اصل موضوع رہی ہے اور اب بھی ہے اور مرد کے اعصاب پر عورت ہی سوار ہے اور یہ ساری کیفیات شاعری، افسانہ اور ڈرامہ میں کئی حوالوں سے عکس ریز ہوتی ہیں۔“ (22)

حوالہ جات

- * اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- * ریسرچ سکالر ایم ایس پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- علامہ اقبال، بامکبِ در (اسلام آباد: پاکستان وائس پبلسرز، س ن)، 94۔
- 2- ایم حنیف شاہد، عورت مشاہیر عالم کی نظر میں (لاہور: علمی پرنٹنگ پریس، 1966ء)، 11۔
- 3- قلب حسین وڈانچ، عورت (لاہور: علم و عرفان پبلسرز، 2014ء)، 18۔
- 4- مبارک علی، تاریخ اور عورت (لاہور: فلشن ہاؤس، 2005ء)، 20۔
- 5- احمد رضا خان بریلوی، کنز الایمان ترجمہ القرآن (لاہور: منہاج القرآن پبلی کیشنز، 1973ء)، اخل
- آیت 11
- 6- خالد پرویز ملک، پنجاب اور اہل پنجاب (لاہور: علم و عرفان پبلسرز، 2002ء)، 17۔

- 8۔ ڈاکٹر عصمت جمیل، انسانی شعور کی تاریخ (اردو افسانہ اور عورت) (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2012ء)، 57۔
- 9۔ ڈاکٹر شہلا نگار، پاکستانی پنجابی ناول وچ زنانیاں دے مسئلیاں دا عمرانی مطالعہ (لاہور: زرشا پبلشرز، 2015ء)، 67۔
- 10۔ اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، 2002ء)، 1836۔
- 11۔ ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجابی تمدنی معاشرتی جائزہ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء)، 213۔
- 12۔ ڈاکٹر شہباز ملک، ساڈے پنجابی اکھان (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء)، 272۔
- 13۔ ڈاکٹر شہباز ملک، 273۔
- 14۔ ڈاکٹر شہباز ملک، 275۔
- 15۔ سدرہ رمضان، پاکستانی پنجابی رہنمائی وچ زنانیاں دے حقوق مذہب اسلام دی روشنی وچ (مقالہ بی ایس پنجابی) (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2011ء)، 18۔
- 16۔ سدرہ رمضان، 20۔
- 17۔ قلب حسین وڑائچ، 21۔
- 18۔ سٹیٹی میزن، پاکستانی معاشرہ اور ثقافت (لاہور: پنجاب پرنٹنگ پریس، 1965ء)، 105۔
19. www.barbaradale, www.wiseoldsaying
- 21۔ القرآن، سورہ النساء، آیت 176۔
- 22۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی، خواتین کی سرائیکی تخلیقات میں عورت (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2006ء)، 26۔

بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری جہتاں

Abstract

Baba Fareed is first mystic poet of punjabi poetry who had trained the people and made social reforms through his poetry. He has narrated the issues of mystic metaphysics, education and training of children in his poetry. In this articles, all the dimensions of his poetry are being discussed and tried to send his message to young generation so that they could be aware of their own literature, culture and mystic poets. Hence they would be able to make reforms in themselves through this knowledge.

پنجابی شاعراں وچوں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نوں کئی پکھاں توں نویکی حیثیت حاصل اے۔ آپ نے تصوف دی دنیا وچ جیہڑا مقام حاصل کیتا اوہ کسے تعارف دا محتاج نہیں کیوں جے اج تیکر اوہنوں اوہو مقام حاصل اے سگوں اوہدے عقیدت منداں وچ دن بدن وادھا ہور ہیا اے۔ پاکستان تے بھارت دے چشتیاں دے بزرگ ای نہیں سگوں پنجابی ساہت لئی وی آپ دا وجود بڑا اہم اے۔ آپ نے اک پاسے پنجابی شاعری نوں شدت جذبات تے خیال دی ڈونگھیا ئی نال بیانیا اے تے دوجے پاسے زبان و بیان تے کلاسیکی حسن نال سنواریا اے۔ آپ نے شاعری راہیں قرآنی تعلیمات دا پرچار کیتا اے جیہدی اہمیت کسے زمانے وچ وی نہیں گھٹ سکدی۔ بابا فرید دا کلام بھارت تے پاکستان دے سکولاں، کالجوں تے یونیورسٹیاں دے نصاب وچ شامل اے جیہدے توں اوہدی اہمیت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔ فرید ہوراں دی شاعری نوں سمجھنا ہر کسے دے وس دی گل نہیں کیوں جے اوہدے وچ چوکھی ڈونگھیا ئی اے جیہدے لئی بابا جی نوں سمجھنا بہوں ضروری اے۔

بابا جی سلسلہ چشتیہ دے مشہور بزرگ نیں۔ آپ دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات وچ بڑا اختلاف پایا جاندا اے پر جیہڑی تاریخ تے بوہتے ادیبوں اکتفا کیتا اے اوہ 574ھ مطابق 1188ء (1) نوں حضرت جمال الدین سلیمان دے گھر موضع کوٹھیوال ضلع ملتان وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی فیہر ملتان دی اک مسیت دے خطیب تے

عالم منہاج الدین ترمذی ہوراں کولوں عربی، فارسی توں اڈ تفسیر حدیث، فقہ تے منطق دا علم سکھیا۔ ہُن اسیں بابا فرید دی شاعری دیاں فکری جہتاں بارے گل کرنے آں تاں جے عام قاری نوں وی اوہناں دی شاعری دی سمجھ آسکے۔

بابا ہوراں دی شاعری دیاں ڈھیر فکری جہتاں ملدیاں نیں اتھے پہلے اسیں جہتاں بارے جان لینے آں کہ ایہہ کیہہ ہوندیاں نیں۔ جہتاں توں مراد سمت اے فیروز اللغات وچ ایہدا لفظی مطلب ایہہ دسیا گیا اے۔

جہت: سمت، طرف، جانب (2)

ایسے طرح فرہنگ آصفیہ وچ وی ایہدا مطلب کجھ اِنج دسیا گیا اے۔

جہت: طرف، سُو، مانیں، جانب اور سمت (3)

لفظ جہت بارے جان توں بعد پتہ لگدا اے کہ اجیہی سوچ یاں فکر جیہڑی ہر سو پھیلی ہوئی ہوئے۔ جیہدے وچ دنیا دی ہر چیز سائی ہوئے ایسے طرحاں بابا فریدی شاعری وچ وی سانوں ڈھیر جہتاں نظری آوندیاں نیں مطلب اوہناں دی شاعری وچ سانوں ہر پکھ نظریں آوندا اے۔ توحید توں شروع ہو کے زندگی دے تمام پہلو اوہدے وچ آجاندے نیں۔ اوہدے وچ اخلاقیات، اقتصادیات، معاشیات، نفی اثبات، تبلیغ، تربیت عرض ہر پہلو شامل اے۔ اوہناں نے نہ صرف تبلیغ کیتی اے بلکہ عملی مظاہرہ وی کیتا اے۔ اوہ اک اُنج پدھر دے شاعر سن تے اوہناں اپنے کلام راہیں لوکاں نوں تلقین کیتی اے۔ اوہناں دا ایس عمل بارے اک ارشاد جیہڑا بڑا مشہور اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ:

”شریعت دا علم جانن دا مقصد عمل اے نہ کہ خدا دے بندیاں نوں

تکلیف دینا۔“ (4)

بابا فرید اک بوہت وڈے عالم سن پر اوہناں اپنی علمیت دا رُعب کدی وی نہیں سی پایا اوہناں ہمیشہ عاجزی تے ہمدردی نال گل بات کیتی۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ ہر طرح دے موضوعات نوں بیانن دا چارہ کیتا اے۔ ہر بندے دا سوچن تے پرکھن دا اپنا اپنا ڈھنگ ہوندا اے۔ ایس لئی غافر شہزاد بابا جی بارے آکھدے نیں کہ:

”بابا فرید نے اپنی شاعری میں عمومی طور پر تین موضوعات کو مختلف

زاویوں سے پیش کیا ہے۔ خدا سے غیر مشروط محبت، ذہنی و خیالاتی پاکیزگی

اور دنیاوی دولت اور ترقی سے کنارہ کشی خشیت الہی پر آپ خصوصی زور

دیتے کیونکہ اللہ کی ذات کا خوف ہی انسانوں کو اچھائی اور بُرائی میں تمیز و

امتیاز کی صلاحیت پیدا کر سکتا تھا۔ بابا فرید غربت کی زندگی کو اولین درجہ دیتے، گناہوں سے اجتناب اور غرباء سے محبت و خدمت کو اللہ کی قربت کا ذریعہ سمجھتے۔ انہوں نے شریعت، طریقت، معرفت اور حقیقت کے مختلف مدارج طے کرنے کو ہمیشہ لازم سمجھا۔ بابا فرید کی شاعری عارفانہ کلام کی پہلی منزل ہے۔ جہاں شریعت کو ہر لحاظ سے اولیت حاصل ہے جہاں اسلامی طرزِ حیات، وحدت الوجودیت اور انسانی اخوت و محبت پر زور دیا جاتا ہے اور بابا فرید کی تمام شاعری کو نمائندہ شاعری قرار دیا جا سکتا ہے۔ وہ تہذیبی اسلوب کے شاعر ہیں۔“ (5)

بابا فرید اک پکے سچے مسلمان سن۔ ایس لئی اوہناں دی اولین ترجیح قرآن و سنت دے احکامات رہی۔ اوہناں دی شاعری وچ وحدت الوجودیت تے نماز روزہ دی پابندی بارے ودھیری شاعری ملدی اے۔ جیویں اوہ اپنے شلوکاں وچ سختی نال نماز بارے تلقین کردے نیں۔

اُٹھ فرید وضو ساز، صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں، سو سر کپ اتار (6)

ایسے طرح اوہ نماز نہ پڑھن والے بندے تے، نہ بھگن والے سر بارے آکھدے نیں۔

جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کیجئے کاء
گئے بیٹھ جلائیے بالن سندے تھاں (7)

بابا فرید نوں پنجابی زبان دے موڈھی صوفی شاعر آکھیا جاندا اے تے اوہناں دی شاعری وچ تصوف دا رنگ وی اگھڑ واں دکھالی دیندا اے، اوہناں دے تصوف بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

”پنجابی زبان دے موڈھی شاعر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نیں
جہڑے بوہت وڈے صوفی، درویش تے ولی اللہ ہون دے نال نال اک
اُچ پدھر دے شاعر وی سن۔ اوہناں دے کلام وچ خالص اسلامی رنگ
اے۔ اوہناں دے تصوف وچ رب کولوں ڈرنا، رب نال پیار تے
اوہدے وارے وارے جانا دوویں گلاں ملدیں نیں“ (8)

آپ دی شاعری دا بوہتا حصہ اخلاقی رنگ وچ رنگیا نظریں آوندا اے۔ آپ نے لوکائی نوں اچھے اخلاق نال زندگی گزارن دے ڈھنگ سکھائے نیں تے تھاوں تھائیں اوہناں نوں

عاجزی تے صبر دی تلقین کیتی اے۔ آپ نے لوکائی نوں حوصلہ دتا تے ہون والے ظلم نوں صبر و تحمل تے بردباری نال برداشت کرن دا سبق دتا۔ آپ نے لوکائی نوں چنگے ویلے دی آس دوائی تے صبر دی رسی نوں مضبوطی نال پھڑن دی تلقین کیتی۔ اوہناں دے صبر بارے شلوک انج اے:

صبر منجھ کمان اے، صبر کا نیہنو!

صبر سندا بان، خالق خطانہ کریں (9)

اک ہور جگہ آکھدے نیں:

صبر ایہہ سآء، جے توں بندہ دڑ کریں

ودھ تھیویں دریاؤ، ٹٹ نہ تھیویں داہڑا (10)

ایس شلوک وچ اوہ دسدے نیں کہ بندیا جے توں صبر نوں اپنا نصب العین بنا لوں تے توں اک دریا دی مانند ہو جائیں گاتے کوئی وی تینوں روک نہ پائے گاتے جے توں مایوس ہو جائیں تے فیر توں اک نکا جیہا نالہ بن کے رہ جائیں گا۔ ایس لئی سانوں ہمیشہ ہر مشکل تے پریشانی دا مقابلہ صبر تے حوصلے نہ کرنا چاہیدا اے۔

جدوں انسان دے اُچے تے مثالی اخلاق دی گل ٹر پوے تے فیر سچائی، غرور، تکبر توں نفرت، صبر و استقامت، عاجزی انکساری ول دھیان چلا جاندا اے۔ ایہناں ساریاں صفتاں نال مل کے اخلاق مکمل ہوندا اے۔ بابا فرید دے ایس حوالے نال چند شلوک ویکھنے آں جیہدے وچ مکمل اخلاق دی جھلک دکھالی دیندی اے:

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے

جوگر دسے واٹ مریداں جوئے (11)

تے نال ہی اک ہور شلوک وچ انسان نوں دو جے نال بھلائی کرن دی تلقین کردے نیں تے اوہنوں اپنا دل صاف رکھن دا آکھدے نیں کہ چنا وی غصہ ہوئے اوہنوں دل وچوں کڈھ کے اگلے بندے نوں معاف کردے تاں جے ایہہ وی اُچے اخلاق دی نشانی اے تے سنتِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم وی اے:

فریدا بُرے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈھاء

دیہی روگ نہ لگ ای، پلے سبھ کجھ پاء (12)

اوہناں دیاں فکری جہتاں دی بھج دوڑ بڑی دور دی بھج دوڑ اے اور صرف عاجزی دے اصول نوں پیش ہی نہیں کردے بلکہ سنن والے نوں مناناں وی جانداں نیں جیویں اوہناں اپنے اک شلوک وچ انسان نوں مسیت دا لکھ بنن دی مت دتی اے کہ جیویں اوہ لکھ پیراں پٹھ آوندا

اے تے کسے نوں کجھ وی نہیں آکھ سکدا بندیا تُوں وی ایس ککھ وانگوں ہو جاتے کسے نوں وی اپنی ذات توں نقصان نہ پہنچا۔ شلوک کجھ ایس طرح دا اے:

فرید ایسا ہو رہیو جسیا ککھ مسیت

پیراں پٹھ لتاڑیے اوہ کدی نہ چھوڑے پریت (13)

بابا فرید دی شاعری وچ اک تبلیغی جہت وی بڑی اچیری نظریں آوندی اے۔ اوہ فنکار گھٹ صوفی مبلغ تے اُستاد بہتے سن۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ بنیادی لحاظ نال اوہ اک صوفی تے مبلغ ای سن ایسے لئی اوہناں نے ادب، زبان، سٹائل یاں اسلوب نوں بنان تے سنوارن دی کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ اوہناں نے اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے جیہناں نال دنیا تے دوجی دنیا، عاقبت دوویں ای سنور جان، عمل تے عشق، قیامت دا خیال تے حساب، دنیاوی زندگی فنا ہو جانا تے آون والی دنیا لئی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاں جے اللہ دے حضور سرخرو ہو کے اپڑیا جاوے۔ اوہناں دے کجھ شلوک وگی دے طور تے دیکھنے آں:

والوں کنی پُل صراط کنیں نہ سنی آئے

فریدا کڑی پوندی، کھڑا نہ آپ مہائے

فریدا چار گوانیاں ہنڈ کے چار گوانیاں سم

لیکھا رب منگیسیا تُوں آویں کیہڑے کم (14)

بابا جی نے اپنے نفس نوں کنٹرول کرن بارے وی بڑی تلقین کیتی اے۔ اوہناں انسان نوں مت دین دی کوشش کیتی اے کہ بندیا اپنے نفس نوں قابو وچ رکھ جے نفس قابو وچ رہیا تے فیر سٹے خیراں نیں جے کر نفس ہی قابو وچ نہ آیا تے سوائے تباہی تے بربادی دے کجھ وی مقدرراں وچ نہیں آنا۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک بڑا سوہنا شلوک پیش کیتا جاندا اے:

فریدا میں نوں مار کے منج کرنگی کر کے کٹ

بھرے خزانے رب دے جو بھادیں سولٹ (15)

ایہہ منی پر منی گل اے کہ اوہو بندہ غرور، تکبر تے موہ مایا دے جال وچ پھسدا اے جیہڑا کم عقل تے بے شعور ہوندا اے۔ جیہڑا ایس فانی دنیا دی فانی حیاتی نوں سدا دی پائیدار حیاتی سمجھدا اے جیہڑا موت توں غافل اے تے ایسے دنیا نوں سمجھے کجھ جان دا اے۔ اوہ بندہ بھل جاندا اے پئی ایہہ دنیا تے اک دھوکھا اے فریب اے ایہدے نال دل لاوانا تے محل ماڑیاں بنانا بیوقوفی تے حماقت اے۔ بابا فرید دے شلوکاں ول جھاتی ماریے تے اوہناں دیاں ساریاں فکری جہتاں ساہمنے آجان دیاں نیں۔ گل بغیر کسے لڑائی جھگڑے توں کھل کے تے بتر کے

سامنے آوندی اے۔ بابا جی دے کردار، شخصیت تے سیرت ول دیکھنے تے اوس دی تصویر شاعری وچ اوسے طرح چمکدی پئی دسدی اے۔ حضرت بابا فرید ہوراں دی ریاضت تے مجاہدہ بے مثال سی کئے کئے دھاڑے رورٹی ٹکڑیاں سن کھاندے، پر نفس جدوں حدوں باہر ہو جاندا تے اوہنوں پر چاہوندے تے سزا وی دیندے۔ اتھے اوہناں دا اک شلوک دیکھنے آں:

فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاون میری بھگھ

جیہناں کھاہی چو پڑی، گھنے سہن گے دُکھ (16)

کاٹھ دی روٹی توں مراد لکڑی دی روٹی اے۔ اوہناں نوں جدوں زیادہ بھگھ ستاندی تے اوہ لکڑی دی روٹی نوں چک مار دے تے ایس طرح اپنے دل نوں تسلی دیندے۔ ایسے طرح اوہناں دے نفس دے حوالے نال ہور وی بہت سارے شلوک ملدے نیں بابا جی دی اک خوبی ایہہ وے کہ اوہ ہمیشہ اپنے آپ نوں مخاطب کر کے عقل دی گل کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

رُکھی سکھی کھا کے ٹھنڈا پانی پی

فریدا دیکھ پرائی چو پڑی نہ ترسائیں جی (17)

مطلب ایہہ وے کہ انسان نوں جو ملے اوہدے وچ ہی خوش تے راضی رہنا چاہی دا اے اوہدے تے ہی گزارا کرنا چاہی دا اے نہ کہ کسے دوسرے دل دیکھ ویکھ کے اپنے آپ نوں ترسائی جائے۔ اوہناں دا آکھن دا مطلب ایہہ وے کہ کسے دی چو پڑی روٹی نالوں اپنے گھر دی رکھی سکھی کھا کے ہی گزارا کر لینا چاہی دا اے۔ مگے دی پوری نالوں گھر دی اگھی روٹی ہی بہتر ہوندی اے جے انسان ایس ”جی“ مطلب دل دی گل سنن لگے تے فیر ایہہ گھاٹے دا سودا ہوئے گا۔ کیوں جے ایہہ ”جی“ بوہت ساریاں خرابیاں دا باعث بنا اے ایہہ ”جی“ ہی انسان نوں عزت دواند اے تے ایہہ ہی ذلیل تے رسوا کر واند اے۔

نیک عملوں وچوں سب توں وڈا عمل اللہ تعالیٰ دی عبادت اے۔ اللہ تعالیٰ عباداں تے زاہداں نوں دوست رکھدا اے۔ اللہ تعالیٰ دیاں نعمتاں دا شکر ادا کرن لئی سب توں چنگا طریقہ عبادت اے۔ ایس لئی چنا چر جئے اندر جان اے تے بت وچ روح اے انسان دا فرض اے پئی اوہ عبادت کردا رہے کیوں جے جیوں دیہاڑے موت دے فرشتے نے قابو پا لیا فیر ایہہ جہان، جان تے حیاتی کتھے رہوے گی۔ بابا جی رات نوں عبادت کرن دے حوالے نال آکھدے نیں:

فریدا پچھلی رات نہ جاگیوں، جیوندڑو مویو

جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریو (18)

بابا جی دے آکھن دا مطلب ایہہ وے کہ بندیا جے توں رات نوں جاگ کے خدا دی عبادت نہ کیتی تے توں جیوندے جی مرجائیں گا۔ کیوں جے رات ویلے خدا بندے دی دعا نیڑے ہو کے سندا اے تے جے توں رب نوں بھل جائیں گاتے رب وی تینوں بھلا دے گا۔ ایس لئی عبادت نوں اپنا معمول بنا لوو تے سچی نیت نال خدا دی عبادت کرو۔ آپ نے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر جگہ جگہ تے اپنے شلوکاں وچ کیتا اے۔ دنیا دے عارضی تے فانی ہون دا تصور اجوکا نہیں سگوں بہت پڑانا اے۔ جدوں توں ایہہ کائنات وجود وچ آئی اے ایس تصور نوں اسلام نے ہور وی پکایاں کر کے پیش کیتا اے کیوں جے جنی دیر انسان ایس حقیقت نوں تسلیم نہیں کردا کہ ایہہ دنیا عارضی اے تے اتھے کیتے دا سارا حساب کتاب اگے جا کے دینا پوے گا اونوی دیر انسان ایہدیاں رنگینیاں تے دلچسپیاں وچ لگن رہندا اے۔ اوہ نہ تے حلال حرام وچ تمیز کردا اے تے نہ ہی بُرائی توں باز آندا اے۔ کیوں جے ایس تصور توں بغیر انسان کدی وی سدھے رستے تے نہیں آسکدا۔ دنیا دے عارضی ہون دی حقیقت نوں بابا جی انج پیش کردے نیں:

فریدا کوٹھے، منڈپ، ماڑیاں، ایت نہ لایئے چت

مٹی پئی اتولویں، کوئی نہ ہوسی مت (19)

منڈپ مال نہ لاء، مرگ ستانی چت دھر

سا ای جاء سمھال، جتھے ہی تُو وَنجنا (20)

بابا فرید دی شاعری وچ مرشد بارے وی کئی شلوک ملدے نیں کیوں جے کوئی وی صوفی مرشد پناں سلوک دیاں منزلاں طے نہیں کر سکدا۔ ایہہ منزلاں طے کرن لئی سبھ توں پہلے کسے کامل مرشد دی ضرورت پیندی اے۔ اسلام وچ مرشد دا تصور تے مرشد پھرن دا رواج شروع توں رہیا اے تے رسول اکرم ﷺ سبھ توں وڈے مرشد نیں۔ ہر صوفی نے مرشد دی اہمیت اُتے زور دتا اے۔

فریدا بھوم رزگا ولی منجھو سولاں باغ

جو جن پر نوازیں تمھاں آج نہ لاگ (21)

اوہناں دے آکھن دا مطلب اے کہ ایہہ زمین بڑی رنگی اے پر ایس باغ وچ سولاں وی بڑیاں نیں پر جہناں دے پیر و مرشد نیں تے اوہناں دی راہنمائی کردے نیں۔ اوہناں نوں ایس دھرتی تے کوئی ڈرنہیں کیوں جے اوہ ہدایت پا جان گے۔ بابا فرید نے زندگی دے لمحات نوں وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ اوہناں زندگی نوں ریت وانگوں قرار دتا

اے کہ جیویں ریت مٹھی وچ بند نہیں ہوندی ایسے طرح انسانی زندگی دے دن گھٹ دے جانے میں تے کوئی وی ویلا روک نہیں سکدا اوہدے نہ چاہوندیاں ہونیاں وی ایہہ زندگی آخر مک جانی اے۔ ایس لئی اوہناں انسان نوں تلقین کیتی اے کہ جے تینوں ایس گل دا یقین اے کہ زندگی بوہت تھوڑی اے تے فیر سنبھل سنبھل کے لڑتے زیادہ توں زیادہ نیک عمل کری جا:

فریدا جے جاناں تل تھوڑے سنبھل بک بھریں

جے جاناں شوہ نڈھڑا تاں تھوڑا مان کریں (22)

بابا فرید دی شاعری دی اک اہم جہت اوہناں دا نصیحتاں بھریا کلام وی اے۔ اوہ اپنے شلوکاں راہیں لوکاں نوں نصیحتاں کرن دے نال نال اوہناں دی تربیت وچ وی اہم کردار ادا کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں کہ:

فریدا دُنیا دے لالچ لگیاں محنت بھل گئی

جاں سر آئی اپنے تاں سبھو وِسر گئی (23)

جتھے بابا فرید دی شاعری وچ ڈھیر جہتاں دا ذکر کیتا گیا اے اوتھے ای اوہناں دے اسلوب بارے وی تھوڑا ویروا کرنے آں۔ اوہناں آسان زبان تے لہجے وچ شاعری کیتی اے تاں جے ہر بندہ ایہدے توں لاجھ چک سکے تے آسانی نال سبھ دی سمجھ وچ آجاوے۔ اوہناں دی شاعری جذبیاں تے روحانی وار داتاں دی شاعری اے جیہدے وچ خلوص تے سچائی دی روح رواں دواں اے۔ اوہناں اپنی شاعری ”شعر برائے شعر“ نہیں کیتی۔ سگوں اوہناں دے ساہنے اک واضح تے روشن مقصد سی جیہں نوں دو جیاں تیکر اپڑن لئی اوہناں نے شاعری دا سہارا لیا:

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ

انپڑے گریوان میں، سر نیواں کر ویکھ (24)

بابا جی نے اپنے کلام وچ ون سونیاں تشبیہاں ورت کے اپنے کلام نوں خوبصورت بنان دا جتن کیتا اے۔ جیہڑیاں تشبیہاں ورتیاں نیں اوہ اپنے آل دوالے ماحول توں ای لئیاں گئیاں نیں تاں جے لوکاں لئی کیتی گل نوں اوہناں دی آسان زبان وچ ای سمجھایا جا سکے۔ جیویں روح نوں ووہٹی نال ایس لئی تشبیہ دتی اے پئی جیہں طرح اک عورت اپنے ماہیاں دے گھر جم پل کے وی پرائی ہوندی اے تے اک دن لاڑا آکے اوہنوں لے جاندا اے انج ای انسانی روح وی پرائی اے تے اک دن موت دا فرشتہ آکے ایس نوں اپنے نال لیجائے گا۔ انج دیاں بے شمار تشبیہاں بابا جی دے کلام وچوں لہصدیاں نیں جیویں:

چند ووہٹی مرن ور ، لے جاسی پرنا

آپن ہتھیں جول کے کنیں گل لگے دھاء (25)

ایسے طرح اوہناں نے اپنے شلوکاں وچ استعارے وی ورتے نیں جیہناں وچوں اک ونگی ارج اے:

کجھ نہ بچھے کجھ نہ سچھے دنیا گجھی بھاہ
سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں پنہی و جھاں آہ (26)

مگدی گل ایہہ اے کہ بابا جی اک اُچے درجے دے شاعر دی حیثیت رکھدے نیں۔ اوہناں نے اک پاسے اپنی شاعری راہیں تبلیغ دے فرائض انجام دتے تے دوجے بنے تصوف دے ڈوہنگھے مسئلے وی بیان کیتے پر اوہناں دی شاعری وچ فقہ دے کوئی گنجھلدار مسئلے دکھالی نہیں دیندے۔ بابا فرید دے شلوکاں اُتے واعظ نصیحت دا رنگ غالب اے۔ اک پاسے تبلیغ، دوجے پاسے معاشرے دی اصلاح تے تیجے اوہناں دی شاعری دیاں فنی خوبیاں نے اوہناں نوں ہمیشہ لئی اک امر ہستی بنا دتا اے۔ بابا جی دا سارا کلام پھولے تے کئی جہتاں نظریں آوندیاں نیں۔ کوئی ایسا پاسہ یا مسئلہ نہیں جیہدے بارے آپ نے کوئی شلوک نہ آکھیا ہووے۔ آپ نے وحدت الوجود توں لے کے انسانی زندگی دے تمام معاملات نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا اے تاں جے لوکائی ایہدے توں لایجھ چک سکے۔ جیویں دنیا دی بے ثباتی، نفس تے کنٹرول، زندگی دی اہمیت تے زندگی دے قیمتی لمحات، نماز دی تلقین، تبلیغ دا انداز، اللہ ول پریرنا، اخلاقیات دا درس، اولاد دی تربیت، مریداں دی تربیت غرض ہر سمت ول لوکائی دی راہنمائی فرمائی اے۔ اوہناں دا کلام تبلیغی رنگ دیاں نصیحتاں دے گوہڑے رنگ وچ رنگیا ہویا نظر آوندا اے کدھرے کوئی شلوک وی اجیہا نہیں جیہدے وچ اپنے مقصد دا پورا سبق نہ ملدا ہووے۔ پنجابی بولی وچ ایہہ اصول درس دے کے بابا فرید ہوراں پنجابی بولی وچ بڑا ای وادھا کیتا اے تے اوہنوں وڈے توں وڈے عالماں دے پڑھن لائق بنا دتا۔ پنجاب دیس اوہناں دے ایس احسان دا جہاں دی مان کرے تھوڑا اے۔

بابا جی توں پہلاں تے اوہناں توں پچھے اُج تیکر اوہناں ورگا شاعر تے ادیب پنجاب دیس نے پیدا نہیں کیتا۔ پنجابی بولی وچ جیویں علم دے گر واندے تے روان اوہناں نے کھپائے نیں ایہہ اوہناں دی گئی طبیعت دے فکر دا ایک کم سی۔ آخر تے اوہناں دا اک بوہت ہی سوہنا شلوک ویکھنے آں:

فریدا کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
گہنی بھریا میں پھراں لوک کہن درویش (27)

حوالہ جات

- * لیکچرر پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج فار ویمن، نارنگ منڈی، شیخوپورہ۔
- 1- مقبول انور داؤدی، مرتبہ، کلام بابا فرید گنج شکر، (لاہور فیروز سنز، 1937ء)، 5۔
 - 2- فیروز اللغات (لاہور، فیروز سنز، 2005ء)، 514۔
 - 3- مولوی سید احمد دہلوی، فرہنگ آصفیہ جلد اول (لاہور، اردو سائنس بورڈ، 1995ء)، 68۔
 - 4- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، بول فریدی (لاہور: پبلشرز زاہد بشیر، 1991ء)، 29۔
 - 5- غافر شہزاد، تعمیر و توسیع خانقاہ بابا فرید الدین گنج شکر (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2009ء)، 29۔
 - 6- پروفیسر محمد یونس حسرت، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید گنج شکر (لاہور: بک ہوم، 2004ء)، 62۔
 - 7- پروفیسر محمد یونس حسرت، 62۔
 - 8- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پرانگے (لاہور: پنجاب پرنٹنگ پریس، 1980ء)، 47۔
 - 9- پروفیسر محمد یونس حسرت، کلام بابا فرید گنج شکر، 85۔
 - 10- پروفیسر محمد یونس حسرت، 86۔
 - 11- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ادب سمندر (لاہور: اے ون پبلشرز، 2001ء)، 20۔
 - 12- پروفیسر محمد یونس مسرت، 65۔
 - 13- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل (لاہور: تاج بک ڈپو، 1988ء)، 31۔
 - 14- اقبال صلاح الدین، لعلیں دی پنڈ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء)، 336۔
 - 15- ڈاکٹر اختر جعفری، نویں زاویے (لاہور: ایچو ریم پبلشرز، 2001ء)، 22۔
 - 16- ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، تصوف تے پنجابی صوفی شاعر (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء)، 128۔
 - 17- الیاس عادل (ترتیب)، پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام (لاہور: الفیصل ناشر، 2005ء)، 21۔
 - 18- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پرانگے، 56۔
 - 19- جاوید اقبال ستار، مترجم۔ رُوح الکلام۔ بابا فرید گنج شکر (لاہور: الفیصل ناشر، 2012ء)، 182۔
 - 20- جاوید اقبال ستار، 183۔
 - 21- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، بول فریدی، 119۔
 - 22- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، 59۔
 - 23- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، 41۔
 - 24- محمد آصف رضا، مرتبہ۔ چوبی فرید (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2008ء)، 51۔
 - 25- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پرانگے، 69۔
 - 26- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پرانگے، 70۔
 - 27- الیاس عادل، مرتبہ۔ پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام، 36۔

پنجابی بولی بارے نظماں دا ویروا

Abstract

Punjabi is our mother tongue and is spoken and understood from Sindh to Peshawar. It also makes it easier for us to do business in this language. This is the language of our daily life. We are one of those people who spent their whole life reading and teaching languages. We can now pretty much read and write many languages. But still the fun we feel in our mother tongue Punjabi is not in any other language. Love in the mother tongue we see in many poems. Many poems have been written about the greatness of the Punjabi language. And there are some poems which demand teaching of Punjabi language. There are some poems in which the importance of mother tongue is explained. The writer has described some of the many poems written about mother tongue in this article.

پنجابی ساڈی ماں بولی اے تے سندھ توں لے کے پشاور تیکر سمجھی تے بولی جاندی اے۔ ساڈی زندگی دا روزانہ کاروبار ایسے ای بولی وچ چلدا اے تے نالے ایس بولی وچ کاروبار کرن نال سانوں کجھ سوکھ وی لگدی اے۔ ایس اوہناں لوکاں وچوں آں جیہناں ساری عمر زباناں پڑھن پڑھان وچ گزار دتی اے تے ہن کئی زباناں کسے حد تیکر بول پڑھ تے لکھ لینے آں۔ پر اے وی جو سوکھ تے سواد اپنی مٹھی پنجابی بولی وچ محسوس کرنے آں اوہ ہور کسے زبان وچ نہیں کردے۔

ارج پنجاب دی جمن بھونیں اُتے ایس بولی نال جیہڑا سلوک ہو رہیا اے اوہ بہت کجھ سوچن اُتے مجبور کر رہیا اے۔ پنجابی بولی نال مترئی ماں ورگا سلوک کیتا جا رہیا اے۔ ایس بولی نوں مڈھوں مکاؤن دے جتن انگریز سے توں شروع ہوئے۔ جدوں 1849ء وچ اوہناں نے پنجاب اُتے قبضہ کیتا تے پنجابی دا گل گھٹن دا متا پکایا۔ کجھ انگریز ایہو جیتے وی سن جیہڑے ایہوں دی زبان نوں مکاؤن نہیں سن چاہندے پر جیہڑے انگریزاں دی نظر بڑی دور تک سی

اوہناں آکھیا کہ جے اسیں پنجابیاں نوں فوج وچ بھرتی کرنا اے تاں ایہناں دی زبان کھوہ لئی جاوے۔ انج کیتیاں ای ایہہ ساڈے وس وچ رہ سکن گے چنانچہ 1850ء وچ ساڈے کولوں ساڈی زبان کھس گئی۔

”پوری دنیا دا اصول اے کہ کسے قوم نوں مارنا ہووے اوہدی زبان کھوہ

لوو۔“ (1)

ایہو وجہ اے کہ فرنگیاں نے پنجابی زبان نوں ہمیشہ لئی مکاون واسطے پنڈاں دے ہر گھر وچوں ”پنجابی قاعدہ“ لہجہ کے اوس نوں ساڑ دتا تاکہ ایہہ زبان آون والیاں نسلاں تیکر نہ اپڑ سکے۔ فرنگیاں دے زیر سرپرستی چلن والے مشنری سکولاں وچ تے اُردو زبان ذریعہ تعلیم سی پر جیہڑے پرائیویٹ سکول کھولے گئے اوہتھے وی اُردو نوں ذریعہ تعلیم لاگو کر دتا گیا۔ حالانکہ اُردو عوام دی زبان نہیں سی تے نہ ہی ایہتھوں دی عوام دا مزاج اُردو دے مطابق سی۔ جغرافیائی حالت، رسم و رواج، تہذیب و ثقافت تک وچ خاصا فرق سی۔ ایس زبان دا نفاذ محض عوام اُتے جبری نفاذ سی۔ اوہناں دی زبان کھوہ کے اُردو نوں اوہناں اُتے زبردستی ٹھونسیا گیا۔ فرنگیاں دے ایس قدم دی پنجاب وچ مخالفت کیتی گئی پر افسوس کہ فرنگیاں نے پنجاب وچ ایسا نکھیڑا پایا کہ پنجاب والے اپنی زبان تے ثقافت نوں نہ بچا سکے۔

ایس طرح ایہتھوں دے دیسی لوک ہر حوالے نال اوہناں دی غلامی وچ چلے گئے۔ انگریزاں نے ایہہ کم خاص مقصد دے حصول لئی کیتا۔ اوہ برطانیہ توں اٹھ کے پنجاب تے پنجابیاں دی ترقی لئی نہیں آیا سی۔ سگوں اوہ ایہتھوں دے وسائل نوں لٹن لئی آئے سن۔ ایہو وجہ اے جدوں انگریز پنجابیاں دی تہذیب تے زبان نوں کم تر ثابت کرن وچ کامیاب ہو گئے تے اعلیٰ تعلیم یافتہ طبقے نے شعوری طور تے کم تعلیم یافتہ یا اُن پڑھ پنجابیاں نے لاشعوری طور تے ایس گل نوں من لیا کہ دھاڑوی دی زبان تے تہذیب ساڈی زبان تے تہذیب توں اعلیٰ اے۔ انج دھرتی ماں دی اولاد دو دھڑیاں وچ ونڈی گئی۔ اک دھڑا نہ صرف حملہ آوراں دی زبان تے تہذیب نوں اپناون لگا سگوں اوہدے اُتے فخر محسوس کردے ہوئے اپنی اولاد نوں انگریزی تے اُردو سکھاون لگ پئے۔ جد کہ دوجا دھڑا اپنی وراثت نال مضبوطی نال جڑیا رہیا۔ ایہی دھرتی ماں دے اصل وارث تے پنجاب دے دانشور سن جیہڑے اپنی تہذیب نوں اپنے ہی ہتھوں بے رنگ ہوندے ویکھ کے اک مسلسل تشویش تے بے چینی وچ مبتلا ہو گئے۔ تشویش تے بے چینی دیاں مثالیں ماں بولی بارے لکھیاں گئیاں نظماں وچ سانوں مختلف انداز وچ ملدیاں نیں جیہناں وچ دسیا گیا اے کہ آون والیاں نسلاں کولوں دھرتی پیار کھوہ لیا گیا، اوہناں کولوں اوہناں دی مادری

زبان کھوہ لیتی گئی، اوہناں نوں اوہناں دی وراثت توں محروم کر دتا گیا۔

پاکستان وچ ہر قوم نوں ایہہ حق حاصل ہونا چاہیدا اے کہ اوہ اپنی زندگی دی تعمیر بغیر کسے دوجی قوم دے دباؤ تے دھونس توں آزادانہ طور تے کرے اور اپنی زبان و ثقافت نوں اپنی مرضی دے مطابق فروغ دیوے۔ جیہڑے لوک باہروں اتھے آئے، اگر اوہناں اتھے مستقل طور تے رہنا سی تے اوہناں نوں اتھوں دی زبان تے ثقافت نوں اپنانا چاہیدا سی نہ کہ اتھے اپنی زبان مسلط کرنی چاہیدی سی۔

پنجاب وچ اج وی انگریزاں دا بنایا بولی ورتارا ای پیا چلدا اے۔ ایہہ بولی ورتارا (لسانی پالیسی) انگریزاں دے سماجی سیاسی غلبے تے معاشی کھوہ دھرو دے نظام دا حصہ سی۔ انگریز پنجاب وچ کالونی گیر بن کے آئے سن۔ ہندوستان دے ہورناں علاقیاں وچوں چھوٹاں منگن والے وپاری بن کے نہیں۔ پنجاب اوہناں لئی ویری ملک سی، جیہدے اُتے قبضہ کر کے اوہناں ایشیاء تے خاص کر کے مڈل ایسٹ وچ اوہناں اپنے کالونی گیر متے پورے کرنے سن۔ ایہدے لئی ضروری سی کہ اوہ اتھے اوہو ادارے بناندے تے اوہو ڈھنگ ورتدے جیہڑے اوہناں چڑھدے ہندوستان وچ ورت ویکھے سن۔

پنجاب وچ گوریاں نے زمین دی مالکی اُتے معاملے دا نواں رواج چالو کیتا۔ ایس نوں پکپیاں کرن لئی نوں قانون بنائے تاں جو لوکی دل چھڈ جاو تے دھاڑویاں دی طاقت اگے لے رہن۔ انج اوہناں پکے پیڈھے ہتھیں اتھوں دی سماجی نفسیاتی جڑھ مکا دتی۔ پنجابی بولی نوں نگرے لاوون وی ایہدا مڈھلا آہر سی۔

کسے جانور نوں کوہن توں پہلاں اوہدی جیہہ اوہدے بٹاں وچ دے کے مگروں چھری پھیری جاندی اے تاکہ زبان راہیں کدھرے جانور احتجاج نہ کر سکے۔ کیہ ساڈے نال ہُن تیکر ایہہ کجھ نہیں ہو یا۔

ایس ویلے قدیم پنجاب تے پنجابی دی روشنائی وچ نوں پینڈے اُلکنا تے نوں سفران نوں چھوہنا ساڈی مڈھلی ضرورت اے۔ زبان نوں پکچھو کڑ نال جوڑنا تے پیوند کرنا حدوں ودھ ضروری اے۔ ماں بولی وچ مڈھلی تعلیم حاصل کرن توں منہا ہی انکار وی نوں لوڑاں دا انکار اے۔ اُچیچا طور تے 1849ء توں 2015ء تائیں اوکھتاں بھرے سفران وچ نفرتاں جھلدے وڈھے نکلے جاندے پنجاب تے پنجابیاں تے جو کجھ واپریا اوہ سب کجھ چانن کر گیا اے جیہڑیاں توں وچ زبان دی حکمرانی نہیں ہوندی اوہ ہمیشہ ذہنی غلام رہندیاں نیں جس قوم دی کوئی زبان نہیں اوہ کوئی قوم ای نہیں۔

پنجابی بولی دی نینہہ صدیاں پہلے پنجاب دی سندر، سوہنی تے من موہنی دھرتی اُتے رکھی گئی سی۔ اجو کے سسے وی ایہدا شمار جگ دیاں وڈیاں وڈیاں بولیاں وچ ہوندا اے۔ ایہہ بولی مٹن یاں مرن والی نہیں پر سوال اے پئی اپنی جمن بھونیس اُتے ایہدے نال کیہ ورتارا ہو رہیا اے۔

پنجابی زری بول چال دی ای بولی نہیں سی سگوں لوکاں دے صدیاں توں ٹرے آوندے جیون دا چت چیتا وی سی۔ ایہدے وچ لوکاں دی سرت، مت، گجھی سار، پیار، ترس تے فیر جھوٹھ تے ظلم دے خلاف بھڑن دی سکت وی سی۔ اج وی ایس طاقت راہیں پنجابی شاعر اپنے جذبیاں دا اظہار کردے تھاواں تھائیں دسدے نیں۔

کسے ورثے یاں چیز دا جدول نقصان ہوندا اے تاں شاعر دے ذہن وچ اوس ویلے اوس نوں دوبارہ زندہ کرن دے احساسات پیدا ہوندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ماں بولی بارے شاعراں نے ایہہ محسوس کیتا کہ پنجابی قوم سستی ہوئی اے۔ ایہہ اپنی زبان، تہذیب تے ثقافت توں بے خبر تے نا آشنا ہو چکی اے۔ ایس لئی ایہنوں جگا ون دی لوڑ اے ماضی وچ ہون والیاں زیادتیاں تے نا انصافیاں دا ذکر ایہناں نظماں وچ موجود اے۔ ماں بولی نال پیار سانوں ایہناں نظماں وچ تھان تھان دکھالی دیندا اے البتہ ایہدے اظہار دیاں شکلاں مختلف نیں:

- 1- بہت ساریاں نظماں پنجابی زبان دی عظمت بارے لکھیاں گئیاں نیں۔
 - 2- کجھ نظماں اجیہیاں نیں جیہناں وچ بغاوت تے ظلم بیان کیتا گیا اے۔
 - 3- کجھ نظماں اجیہیاں نیں جیہناں وچ پنجابی پڑھا ون دا مطالبہ کیتا گیا اے۔
 - 4- کجھ نظماں اجیہیاں نیں جیہناں وچ مادری زبان دی تعلیم دی اہمیت بیان کیتی گئی اے۔
- ماں بولی بارے لکھیاں گئیاں ایہناں بے شمار نظماں وچوں اتھے کجھ نظماں دا ویروا کراں گے۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر پنجابی زبان دے نویکلے شاعر نیں جیہناں پنجابی زبان دے نال محبت تے چاہت نوں اپنے شعراں وچ بیان کیتا اے۔ اُنج تاں اوہناں دی پوری حیاتی پنجابی سیوا تے ایہدی ترقی لئی جدوجہد کردیاں گزری پر کجھ نظماں اوہناں اپنی بولی دی عظمت بارے لکھ کے نویں نسل دا مہاڑ ایس پاسے کروایا کہ ایس سوال نوں تخلیقی سطح اُتے وی بیانن دی لوڑ اے۔ اوہناں دی نظم ”پنجابی رانی“ وچ مادری زبان نوں ایس دھرتی دی رانی آکھیا اے۔ ایس توں دکھ اوہناں ایہہ گل کیتی اے کہ زبان دی بتر تے اوہدے انگ دوجیاں بولیاں نالوں مٹھے تے دل نوں تسکین دین والے نیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ توں ایس سوہنے دیس پنجاب دی ملکہ ایں جیہوں کئی واری دوجیاں حملہ آوراں، لٹ ماراں تے دوجیاں بولیاں نے تباہ کرن دا چارہ کیتا پر

اچے وی توں قائم ایں۔ جیویں اوہ نظم پنجابی رانی وچ لکھدے نیں۔

پنجابی رانی

بول ذرا کوئی بول

تیرے بول فرید سنائے

باہو، حیدرتوں بھر مائے

نکھّا، ہاشم تیرے جائے

وراث تیرے کول

بولیے (2)

اوہ آکھدے نیں کہ تیرے لفظاں دا احساس سینے دے وچ لگی ہوئی مٹھی بولی دی محبت نوں لفظاںی راہیں اُلکیدا اے تے عشق دیاں کہانیاں، داستاناں تے قصیاں نوں ایہہ بولی امر کر گئی اے۔ شاعر ایہہ آکھن دا آہر کر رہیا اے کہ ایس دھرتی تے کئی عشق دے پجاری ہوئے نیں جیہناں نے ایس دیس دے دریاواں تے اپنے عشق دے قصے ایس سنجوگ دے نال لکھے کہ قیامت تیکر قائم رہن گے۔ ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال تے اچھے دو بے عاشق جیہناں اپنے نال نال ایس دھرتی دا ناں وی اُچا کیتا اے اوہ انتھوں دے ون ہارسن۔

شاعر اگلی گل وچ وادھا کردیاں ہوئیاں آکھدا اے کہ ایس بولی تے دھرتی نے صوفی شاعر پیدا کیتے نیں جیہناں دی شاعری تے کلاسیکی ورثے نوں ساری دنیا مندی اے۔ بابا فرید گنج شکر ورگے درویش جیہناں نے ایس دھرتی تے ڈیرہ لایا تے ہندو سماج توں بھریا ایہہ جگ پاک کر کے ”پاک پتن“ دا ناں دتا تے اپنے شلوکاں تے شاعری وچ ایہہ گل واضح کیتی کہ اسیں رب سوہنے دے بندے آں تے ایہہ دھرتی اوس دی ملکیت اے۔ اسیں دیس پنجاب دے واسی آں تے ساڈے لہو وچ ایس دھرتی نال انتاں دی محبت اے۔ حضرت سلطان باہو ورگے صوفی شاعر جیہناں نے ”سی حرفی“ دی شکل وچ وحدت الوجود، وحدت الشہود تے تصور عشق دی گل نوں ایس نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا کہ پورے دیس وچ اوہناں دیاں سی حرفیاں دا چرچا ہو گیا۔ اوہناں دے کلام وچ جیہڑا محبت تے آخرت دے نال نال دنیا دی ننڈیا دا سبق ملدا اے اوہ وی پنجابی دی دین اے کیوں جے اوہناں پنجابی وچ شاعری کر کے ایہہ گل واضح کر دتی کہ اوہناں نوں مادری زبان دے نال بے پناہ محبت اے۔ ایس توں وکھ ہاشم شاہ دے دوہڑے جیہناں دے وچ پنجاب دے وسیب دے نال نال صوفی کلام دا مہاندرا تے ایس توں وکھ سوہنے رب دے نال محبت دا بھرواں اظہار ملدا اے۔ اوہ وی پنجابی بولی دی دین اے کیوں جے

شاعر آکھدا اے کہ جے پنجابی بولی نہ ہوندی تے اجنبی منے ہوئے شاعر وی ایس دھرتی تے پیدا نہ ہوندے۔

ایہہ پنجابی بولی ای سی جیہدے وچ بلھے شاہ ورگا بے دھڑک تے نڈر شاعر لکھدا اے۔ جیہنے اپنی شاعری دے راہیں پنجاب دا حال تے زوال بیان کیتا اے تے ایس توں وکھ اوپنے ظلم، جبر تے زیادتی دی اجنبی منظر کشی کیتی کہ کوئی جم کے وی نہیں کر سکدا۔ وارث شاہ جیہنوں دیس پنجاب دا شیکسپیئر وی آکھیا جاندا اے اوہ وی ایس ماں بولی دا بولن، پڑھن تے لکھن والا سو جھوان سی۔ جیہیں نے ایس دیس دی سوہنی منظر کشی اپنے اکھراں راہیں ایکی تے ایہدے نال نال رہتل بہتل، رسم و رواج، انگ ساک تے دوجے سیاسی، سماجی تے معاشی مسائل وی بیان کر دتے پر آج ایس دھرتی اُتے ایہناں صوفیاں دی بولی نوں بولن والا کوئی نہیں جیویں شفقت تنویر مرزا "Punjabi leaders, academics fail language of the people." وچ لکھدے نیں:

"This is the language of Baba Farid of Pakpattan, Khawaja Farid of D.G. Khan, Sultan Bahu of Jhang, Peelu of Khushab, Hafiz Barkhurdar of Hafizabad, Shah Murad of Chakwal, Mian Muhammad Bukhsh of Jhelum-Mirpur, Noshah Ganj Buksh of Gujrat, Waris Shah of Sheikhpura, Shah Hussain of Lahore and Bulleh Shah of Kasur. The political leaders are out to destroy the language of Sufis..... like all of them on their turns helped military dictators destroy the Constitution of 1973 first amended by the creator himself."⁽³⁾

اگلے بند وچ شاعر آکھدا اے کہ ماں بولی دے کناں وچ کس بولی نے وس گھول دتی اے کہ ایہدے وچوں ایہدے مننی ادب نوں کڈھیا جا رہیا اے کیوں جے پنجابی شاعری دا لوک گیتاں دا پراگا اپنیاں صنفیاں پاروں وکھری اہمیت رکھدا اے۔ لوری، ماہیا، بولی، ٹپا، تھال، گیت، جگنی تے اجیبیاں صنفیاں جیہناں دے وچ جذبے دی عکاسی کیتی جاندی اے اوہ وی ایس ماں بولی دی دین اے۔ جیہدے وچ ایتھوں دے شاعر اپنے جذبات تے سدھراں نوں سُجیاں لفظاں راہیں بیان کر دیندے نیں۔

ایس توں بعد شاعر آکھدا اے کہ دھرتی پنجاب پنجاب دریاواں دی وجہ توں مشہور اے جس وچ راوی، چناب، جہلم، ستلج تے بیاس ورگے دریا وگدے نیں جیہناں دے کٹڈھے تے عاشقاں نے رہ کے اپنے پیار تے عشق دی داستان نوں امر کیتا اے۔ شاعر اپنے آپ نال گل

کردا آکھدا اے کہ فقیر محمد فقیر تیرے اکھر چُصاف تے نزول نہیں جدوں بندہ پڑھدا اے تے ایہہ اکھر مٹھے لگدے نیں تے جدوں ایہناں اکھراں دی گل نوں دل دے جذبے نال چھوہندا اے تے اوہ دل دی گل نوں بیان کر دیندا اے۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی پنجابی زبان دے حوالے نال اک ہور نظم ”پنجاب دی زبان“ اپریل 2005ء مہینہ وار سویر انٹرنیشنل ویج چھپی۔ ایس نظم ویج ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے دیس پنجاب دی شان نوں بڑے سوہنے تے من موہنے لفظاں ویج بیان کیتا اے:

پنجاب دی زبان

بڑی شان ایں دیس پنجاب تیری
 کون آکھدائے تیری شان کوئی نہیں
 باغ جگ دے تھیں ساوے باغ تیرے
 ییلے جُوہ یا جاڑ سنسان کوئی نہیں
 کنکاں منجیاں کھوہاں دے راگ سوہنے
 گنے نہیں کہ گڑاں دے گھان کوئی نہیں
 ڈیکان چھنب چھپڑ بھولے پانیاں دے
 نہیں دریا تیرے یا میدان کوئی نہیں
 کہڑا ساز سامان جہان دا اے
 تیرے کول جو ساز سامان کوئی نہیں
 سب گجھ ہے تیرا بے نوا دیسا
 پر اک نہیں تے تیری زبان کوئی نہیں (4)

شاعر آکھدا اے کہ میری دھرتی تے ساوے باغ، ییلے، پیلیاں تے ہر ڈھنگ دی بھونیں ہے وے جتھے کنکاں، منجیاں تے دو جیاں فصلاں اُگدیاں نیں جیہناں نوں کھوہاں راہیں پانی دے کے پکایا جاندا اے۔ ایس دھرتی تے گنے تے گڑ نوں وی اُگا کے کڈھیا جاندا اے ایس دھرتی اُتے ڈیکان، نہراں، چھپڑ تے پانی دا ذخیرہ موجود اے۔ اتھے دریا وی اے تے میدان وی اے۔ رب دی کبھڑی شے اے جیہڑی ایس دھرتی تے موجود نہیں۔

شاعر آکھدا اے کہ ساڈے کول ایہہ سب کجھ موجود ہوندیاں وی پنجاب دی رہتل بہتل ہے وے پر اک گل بڑی دکھ والی اے کہ پنجاب ویج پنجابی بولی نہیں۔ شاعر لکھدا اے کہ ایس دھرتی اُتے پنجابی دسون، پنجابی ورتن بھاجی، پنجابی پریت تے ریتاں موجود نیں اتھے علم

ونڈن والے کالج، یونیورسٹیاں وی موجود نیں اتھے ہر ذات برادری موجود اے شیخ، جٹ، راجپوت ایس توں اڈ سردار، مغل تے پٹھان اتھے ہر ذات دا بندہ تے ہے پر پنجابی بولن والا کوئی نہیں۔

شاعر آکھنا چاہندا اے کہ جدوں رب نے تینوں اک پل لئی وی نہیں سی برباد ہون دتا تے اتھے کئی حملہ آور جنگجو آئے جیہناں تیری دھرتی تے ظلم تے جبر دی داستان قائم کیتی جدوں اوس ویلے پنجابی نہیں سی برباد ہوئی تے آج کیوں کوئی پنجابی بولن والا نہیں لکھدا۔ شاعر آکھدا اے کہ ظفر بادشاہ، حفیظ تائب تے علامہ اقبال ورگے شاعر وی ایسے دھرتی دی دین نیں اوہ کہنا چاہندا اے کہ آج ایس بولی نوں بولن والے اہج دوہے مکاں وچ تے موجود نیں جتھے اکا دُکا پنجابی بولن والا تے پایا جاندا اے جد کہ ایس دھرتی اُتے پنجابی بولن والا اپنی پنجابی بولی بولن لگیاں شرم کھا جاندا اے جیہیں دی وجہ توں پنجابی زوال دا شکار ہوئی۔

شاعر آکھدا اے کہ جیہڑا گھر دے پیر نوں نہیں مندا باہر دے پیر نوں مندا اے اوہ ہمیشہ تباہ و برباد ای ہويا اے تے اجیہا حال ای ساڈا اے کہ ایس اپنی ماں بولی توں دور ہو کے اپنا نام پیدا کرنا چاہنے آں جیہڑا کہ ناممکن اے۔ آخر وچ شاعر لکھدا اے کہ جے میری زبان اے تے پنجابی اے جے میری زبان پنجابی نہیں تے فیر اوہ کوئی زبان ای نہیں۔

اُستاد دامن پنجابی دے اک نویکلے شاعر نیں جیہناں دی شاعری وچ سانوں مادری زبان دے نال محبت اُنج جاگدی اے جیویں اک سکا پتر اک سکی ماں نال محبت دی عکاسی کردا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ جدوں کوئی بندہ مادری زبان وچ گل کردا اے یاں پنجابی ماں بولی بولد اے تے ایس ای دیس دے وسنیک اوہدے نال ٹپکراں تے چھیڑ خانی شروع کر دیندے نیں اوس نوں ایہہ احساس دواندے نیں کہ پنجابی اک گھٹیا تے کمتر زبان اے تے پنجابی بولن والا وی اُن پڑھ تے جاہل وسنیک اے۔ شاعر آکھدا اے کہ پنجابی بولن والیاں دے لکھاں نوں ہی دتا جاندا اے جد کہ دوجیاں بولیاں جیہناں دا ساڈی تہذیب تے وسوں دے نال دور دور تیکر کوئی ناتا نہیں اوس نوں گل نال لا کے ساڈی وسوں دے نال جوڑ دتا جاندا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ جے پرکھیا جائے تاں ایہہ اک ماں تے پتر دے رشتے دی گل اے جیہیں نوں ایس بھلیں بیٹھے آں۔ ایس گل نوں اُستاد دامن نے ایہناں اکھراں وچ بیان کیتا اے:

جدوں کدے پنجابی دی گل کرناں
پھان پھان کردا ، پھوں پھوں آوندا
توں پنجابی پنجابی کیہ لائی ہوئی اے

چاں چاں کردا ، چوں چوں آؤندا
 اوہ بولدا بولدا ٹری جاندا
 خورے میریاں بُلاں نوں سیوں آؤندا
 ایہہ گل اے ماں تے پُتریاں دی
 کوئی تیسرا ایہدے وچ کیوں آؤندا (5)

اُستاد دامن دی اک ہور نظم جیس وچ اوہ آکھدے نیں کہ ایہہ دھرتی پنجابیاں دی اے
 تے ایہوں دے سن والے پنجابی نیں اتھے پنجابی بولی ای بولی جائے گی دو جیاں زبانناں بھاویں
 لکھ رو لے پان اساں اپنا حق جتان دیاں رہنا اے اوہ آکھدے نیں کہ ایہہ زبان ایہہ دھرتی
 ساڈی ماں اے اسیں ایس دھرتی دی کوکھ وچوں جمے آں۔ اسیں ایس دھرتی تے جمے پلے آں
 تے اسیں ایس دھرتی دے سینے نوں چیرے کے فصلاں اُگا کے تے ایہدے اُتے وسوں اختیار کر
 کے جوان ہوئے آں کئی لکھ واری ایہدا دشمن ہوئے اسیں فیرو پنجابی بولی ای بولاں گے۔ ایہہ
 زبان اودوں تیکر مر نہیں سکدی جدوں تیکر ایہدے پُتر ایہدے نال وفا کردے رہن گے۔
 جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

اتھے بولی، پنجابی ای بولی جائے گی
 اُردو وچ کتاباں دے ٹھن دی رہے گی
 ایہدا پُتر ہاں ، ایہدے توں دُھ منگناں
 میری بھگھ ایہدی چھاتی تن دی رہے گی
 ایہدے لکھ حریف پئے ہون پیدا
 دن بدن، ایہدی شکل بن دی رہے گی
 اودوں تیکر، پنجابی تے نہیں مردی
 جدوں تیکر پنجابن، کوئی جن دی رہے گی (6)

اُستاد دامن نے اپنی اک ہور نظم وچ اپنے جذبے نوں اکھراں وچ بیان کیتا اے تے
 ماں بولی دے نال اپنی محبت نوں انتاں نال چھوہن دا آہر کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ مینوں
 کئی سجن بیلی آکھدے نیں کہ توں پنجابی نہ بولیا کر۔ پنجابی دا ناں نہ لیا کر۔ توں پنجابی بول کے
 کیہ آکھنا چاہنا ویں۔ اوہ آکھدے نیں کہ میں ایس دھرتی دا ہو کے ایس دھرتی نوں چھڈ دیواں،
 ایہہ پنڈ چھڈ دیواں، ایہہ جوہ چھڈ دیواں تے اپنی مادری زبان چھڈ دیواں ایہہ کیویں ہو سکدا
 اے کہ میں پنجابی ہو کے پنجاب وچ رہ کے اپنی ماں بولی اپنے آپ توں دکھ کر دیاں۔ میں ایس

دیس پنجاب دا راکھا پتر آں تے میں اپنی ماں بولی نوں کدے وی چھڈن دا آہر نہیں کر سکدا۔
جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

میںوں کہیاں نیں آکھیا ، کئی واری
تُوں لینا پنجابی دا ناں چھڈ دے
گود جدھی چے پل کے جوان ہوویوں
اوہ ماں چھڈ دے ، تے گراں چھڈ دے
جے پنجابی پنجابی ای کوکنا ایں
جتھے کھلا کھلوتا ایں ، تھاں چھڈ دے
میںوں انج گدا ، لوکی آکھدے نیں
او پترا! ”اپنی تُوں ماں چھڈ دے“ (7)

اُستاد دامن نے اپنی اک ہور کئی جیہی نظم وچ پنجاب دی دھرتی دیاں اٹھڑ ٹیاریاں دے
دل دے جذبیاں تے سدھراں نوں موتیاں وانگ اپنے لفظاں وچ پرو دتا اے اوہ آکھدے نیں
کہ میں پنجابی آں تے میں ایس دھرتی پنجابی دی سدا توں خیر منگدا ہاں تے رب اگے دعا کرنا
واں کہ میرے دیس میری دھرتی نوں ایتھوں دے وسنیکاں ایتھوں دی ہریالی تے ایتھوں دی
ماں بولی نوں ہمیش لئی انج ای رکھیں۔ ہسدا وسدا پنجاب، وگدے دریا تے ہواواں دے نال
ڈھلکدیاں فصلاں ایسے طرح ہمیش لئی شاد آباد رہن۔ شاعر آکھدا اے کہ میں ایس دھرتی دی
ویاہی رن دی نتھ دا موتی آں جیہوں اپنے پنجابی کھسم تے بڑا مان تران ہوندا اے تے اوہ
بڑے مان نال آکھدی اے کہ میں ایس دھرتی دے سوجھوان دی رن آں۔ شاعر آکھدا اے کہ
میں ایس دھرتی دی اوس اٹھڑ ٹیاریاں دی محبت آں جیہڑی کچ دی ونگ توڑ کے اپنا تے میرا پیار
کڈھدی اے تے اوہدے دل دیاں سدھراں نرول، صاف تے سچیاں ہوندیاں نیں۔ نظم ویکھو:

میں پنجابی پنجاب دے رہن والا
سدا خیر پنجابی دی منگ دا ہاں
موتی کسے سہاگن دی نتھ دا ہاں
کلڑا ، کسے پنجابن دی ونگ دا ہاں (8)

اُستاد دامن نے اپنی اک ہور نظم وچ پنجابی زبان دے نال اپنے دل دی گل نوں
سانجھا کیتا اے کہ میں دو جیاں بولیاں دا دشمن تے نہیں اُردو ہووے بھاریں انگریزی اوہ وی
کسے نہ کسے دھرتی دیاں بولیاں ای نیں۔ پر میں پنجابی آں تے ایس دھرتی دا واسی آں۔ میری

بولی پنجابی اے جیہدے تے مینوں بڑا مان اے کیوں جے میں اپنے صوفی شاعراں بلھے شاہ، وارث شاہ تے بڑا مان کردا ہاں جیہناں نے اپنی ماں بولی دے وچ اپنے اکھراں دے راہیں سچیاں اُمتگاں، سدھراں نوں اُلک دتا۔ شاعر آکھدا اے کہ اوہناں دے مٹھے مٹھے بول پنجابی دے مٹھے لفظ میرے دل دی بُلکل وچ ہمیش توں رہندے نیں اوہ آکھدا اے کہ دُھپاں چھاواں، وگدے دریا، تپدیاں ریتاں ایس دھرتی دے پنجاب دی شان اے تے ایس دھرتی دے دودھ، مکھن، گھیو پنجابی گھبروواں دا کھان پین اے تے ایس دھرتی دا ہر پنجابی اپنی مال ڈنگر تے بھوئیں پیلی نال اپنی دکھری پچھان رکھدا اے۔ جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

اُردو دا میں دُوکھی ناہیں تے دشمن نیں ، انگریزی دا
 چچھدے او میرے دل دی بولی ہاں جی ہاں ، پنجابی اے
 ہاں جی ہاں ، پنجابی اے
 لُکھا ملیا ، ایسے وچوں ایسے وچوں ، وارث دی
 دھاراں ملیاں ایسے وچوں میری ماں ، پنجابی اے
 ہاں جی ہاں ، پنجابی اے (9)

فیروز دین شرف پنجابی دے اُچھے شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ سانوں پنجابی ہون دے، پنجابی بولن تے پنجاب وچ رہن تے فخر محسوس ہوندا اے اوہ لکھدے نیں کہ میں پنجاب دا اوہ گھبروں آں جیہڑا دو جیاں بولیاں نوں وی لکھنا پڑھنا جاننا ہاں جد کہ مینوں اپنی ماں بولی بولن تے فخر ہوندا اے۔ فیروز دین شرف ہوراں وی ایس دھرتی دیاں اُلٹھ سٹھاراں دے جذبیاں دی عکاسی اُستاد دامن ہوراں وانگ کیتی اے تے اوہناں دے اکھراں نوں مکھ رکھ کے آکھیا اے کہ میں کسے پنجابن دی کچ دی ونگ دا ٹٹا ہو یا اوہ ذرہ واں جیہدے وچ اوں دی محبت ہوندی اے تے میں نتھ دا اوہ موتی آں جیہڑا ایس دھرتی دی سہاگن دا راکھا ہوندا اے۔ شاعر آکھدا اے کہ میں وارث شاہ، بلھے شاہ دی دھرتی دا واسی آں تے میں ایس دھرتی دے نال اوہی پیار رکھنا واں جیہڑا عاشق معشوق دے نال کردا اے یاں ماں اپنے پتر دے نال کردی اے۔ شاعر آکھدا اے کہ مینوں ایہہ گل کسے وی قیمت تے منظور نہیں کہ میں پنجاب وچ رہ کے پنجابی ہو کے کوئی دو جی بولی بولاں۔ نظم ویکھو:

میں پنجابی

میں پنجابی پنجاب دے رہن والا
 ہاں میں پینڈو پر شہریے ڈھنگ دا ہاں

سمجھاں فارسی اُردو وی خوب بولاں
 تھوڑی بہت انگریزی وی انگداہاں
 بولی اپنی نال پیار رکھاں
 ایہہ گل آکھیوں کدی نہیں سنگدا ہاں
 موتی کسے سہاگن دی نتھ دا ہاں
 کلڑا کسے پنجابن دی ونگ دا ہاں
 ملے مان پنجابی نوں دیش اندر
 عاشق مڈھوں میں ایس اُمتگ دا ہاں
 وارث شاہ تے لکھے شاہ دے رنگ اندر
 ڈوب ڈوب کے زندگی رنگدا ہاں
 رہواں اتھے تے یوپی وچ کراں گلاں
 ایسی گل نوں چھکے تے ٹنگدا ہاں
 میں پنجابی پنجاب دا شرف سیوک
 سدا خیر پنجابی دی متگدا ہاں (10)

فیروز دین شرف نے اپنی نظم ”دے میں بولی ہاں اوہناں پنجابیاں دی“ دے عنوان
 پٹھ پنجاب دی دھرتی دے پیار دے قصیاں نوں چھوہن دا آہر کیتا اے اوہ لکھدے نیں کہ ایس
 دیس دے پنجاب اُتے جد میں نظر ماراں تے مینوں تھان تھان تے پیار کرن والے اپنے
 پیاریاں نال احساس جتان دے نظر آوندے نیں لکھدے نیں کہ بلبلاں نوں وی اپنا پیار نظریں
 پیندا اے۔ اصل وچ شاعر ماں بولی دے دکھ نوں اپنے لفظاں راہیں بیان کردا اے اوہ لکھدا
 اے کہ پنجابی بولی دے نال اوہو حال ہو یا اے جیہڑا پھلاں دے نال کنڈھیاں نے کیتا اے
 جیہڑا شکاریاں نے شکار نال ظلم کیتا اوہی ظلم پنجابی ماں بولی نال ایس دھرتی تے ہو یا اے۔ اوہ
 آکھدے نیں کہ اک چکور دا ایہہ حال ہو یا کہ اوہنوں شکاری نے زخمی کیتا۔ میں اوہنوں چک
 کے ویکھیا اوہدی چُنج تے لہو لگا سی اوہدے پراں تے مٹی لگی سی اوہدے مونہہ وچوں پانی نکل رہیا
 سی اوہنوں ویکھ کے میرا جگر سڑن بلن لگ پیا میریاں اکھاں وچوں اتھرو ڈگ پئے تے اوہ ترف
 کے مر گیا۔ میں اوس چکور دا عشق ویکھ کے آپ وی رون ہا کا ہو گیا۔ میں اوہدی لاش تے رومال
 پا دتا اوہنوں مٹی وچ دفنا کے اُتے اک بوٹا لا دتا تے چاننی دے ناں دے پھل اوس دے اُتے
 چڑھا دتے ایس توں بعد ٹھنڈیاں نے آ کے رولا پا دتا تے اوہدی قبر دے سرہانے بہہ کے عشق

تے حسن دی گل چھوہ دتی۔

بجھی ہوئی اک اُتے اک واری فیر چنگ سٹ دتی گئی تے میرے دکھاں درداں نوں
اک واری فیر دبایا گیا۔ میری لُوک اسماناں دے تاریاں تیکر گئی تے چن بدلی وچ لُک گیا ہر
پاسے سہم چھا گیا تے میرے دکھ درد نوں ویکھ کے اسمان وی رو پیا تے زمین تھڑ تھڑ کنبن لگ
پئی اوس ویلے میرے وی دل وچ خیال آیا کہ ایہہ سب ایس دھرتی دی مادری زبان نال وی ہو
رہیا اے کیوں جے ایہہ وی اپنے یار دی خیر لھدی پھردی اے۔ اپنے محرم دا حال پچھدی پھردی
اے۔ اک اُجڑی ٹیار وانگ اپنے دکھاں درداں تے ٹاراں مار کے روندی پھردی اے۔

میں اک اُجڑی ٹیار نوں جیہڑی رو رہی سی اوہنوں پچھیا کہ بھاگاں والیے دس تیرا ناں
کیہ اے، توں کیوں رو رہی ایس، تیرا تھوہ ٹھکانہ کیہڑا اے، توں کیہدے ظلم توں ڈر رہی ایس،
تینوں کس ویری دا خوف اے اوہ آکھن لگی میں تینوں دساں تے کیہ دساں۔ میں جیوندی جاگدی
موئی آں۔ میں جیہناں نوں لوریاں دے کے پالیا میں جیہڑی ایس دھرتی دی مالک آں۔ میں
جیہڑی ایہناں دریاواں تے وگدی آں۔ میں ایس پنجاب دی مادری زبان آں۔ میں ٹٹی ہوئی ستار
آں۔ میری کوئی وات نہیں پچھدا میں ایہناں پنجابیاں دی ماں آں۔ نظم ویکھو:

وے میں بولی ہاں اوہناں پنجابیاں دی

آکھن لگی اوہ دساں میں کیہ تینوں

بڑے دکھاں دے مونہہ وچ ڈھوئی ہوئی آں

پھراں ساس، دردل دی جگ اُتے

جیوندی جان نہ وچوں میں موئی ہوئی آں

ہتھیں لوریاں جیہناں نوں رہی دیندی

اوہناں واسطے اج میں کوئی ہوئی آں

اُنج تے پنجاں دریاواں دی ہاں مالک

اج میں پانیوں وی تپلی ہوئی ہوئی آں

مٹھاں میٹ کے نکرے ہاں بیٹھی

ٹٹی ہوئی ستار ربابیاں دی

پچھی وات نہ جیہناں نے شرف میری

وے میں بولی ہاں اوہناں پنجابیاں دی (11)

حکیم شیر محمد ناصر پنجابی زبان دے اک نویکلے شاعر نیں جیہناں نے پنجابی بولی نوں

اپنے سینے نال لایا ہویا اے۔ اوہناں دیاں نظماں دا پراگا جیہدے وچ میرا فن، میری زبان، میری پسند، امانت، میری جان پچھان، اپنی بولی اپنا اصلا، بے پرواہ پنجابی، اپنا خطہ اپنی بولی، گل شئی یرجج علی اصلے تے وچوڑا شامل نیں۔ ایہناں نظماں دے وچوں اوہناں نے پنجابی زبان دے نال محبت، صوفی شاعراں دے نال محبت، دیس دے واسیاں دے نال محبت، سچے لفظاں نال بیان کیتی اے۔ اوہناں دی شاعری وچ دیس دی ماں بولی تے دو جیاں زباناں نال جیہڑا ساڈا تعلق اے اوس نوں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ اوہ اپنی پنجابی بولن دا تے اپنی ماں بولی نال وفا کرن دا اشارہ دیندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ ہر بندہ اپنی ماں بولی وچ بولن دا حق رکھدا اے تے ہر پنجابی نوں چاہیدا اے کہ اپنی ماں بولی وچ گل بات کرے کیوں جے دیس دی بولی تے اوس دی لفظالی وچ پنجابی نوں مان تران حاصل ہوندا اے اتھتھے اسیں حکیم ناصر دی نظم ”اپنی بولی اپناں اصلا“ دا ویروا کرنے آں۔

حکیم ناصر لکھدے نیں کہ میں اپنی بولی ای بولاں گا کیوں جے ایہہ سچی تے دل نوں موہ لین والی بولی اے۔ ایہہ بولی میرے وڈکیاں دی اے تے ایس بولی وچ میری تہذیب، میری رسم و رواج، ریت، سنجوک تے دھرتی دے انگ ساک شامل نیں جد دنیا دا ہر واسی اپنی ماں بولی بولدا اے تے فیر سانوں وی چاہیدا اے کہ اسیں وی اپنی ماں بولی وچ گل کرینے شاعر آکھدا اے کہ مینوں دو جیاں بولیاں اوکھیاں چا پدیاں نیں میں اوکھی بولی بولن نالوں گریز کرنا واں۔ ایسے لئی میں اپنی ماں بولی وچ ای گل کرنا واں۔ میں اپنیاں سوچاں سدھراں نوں نویں ڈھنگ نال اُلکداں ہاں۔ شاعر ایہہ دسنا چاہندا اے کہ میں پنجاب دا پتر آں میں ایس دھرتی دا اناج کھادا اے۔ ایہہ بولی میرا اصلا میری حقیقت اے تے میں اپنی زبان نوں چھڈ کے دو جیاں زباناں وچ گل بات کرن دا آہر نہیں رکھدا۔ نظم ویکھو:

اپنی بولی اپناں اصلا

پیناں نیں جھگڑے بھنڈی وچ	میں اپنی بولی بولاں گا
تولاں گا ، پورا تولاں گا	دُنیا دی کھلی منڈی وچ
میں اپنی بولی بولاں گا	ہر شے نوں ذہن دی تکرزی تے
میں پلایا اصلی گھیو دا ہاں	میں پُت پنجابی پیو دا ہاں
میں ساری دنیا گھولاں گا	اک اپنی ماں دی بولی توں
میں اپنی بولی بولاں گا (12)	

پنجابی زبان تے ساڈے لوک ورثے دا سلسلہ لسانی توں ودھ ساڈے وسیب دا مسئلہ اے۔ اک اوہ ویلا سی جدوں ہندوستان وچ سنسکرت دا سارا خزانہ اُتلے میل براہمنوں کول سی تے اوہ ایس خزانے اُتے سپ بن کے بیٹھن۔ کسے نیویں ذات دے بندے نوں سنسکرت بولن تے سکھن تاں اک پاسے رہیا اوس وچارے نوں سُنن دی اجازت وی نہیں سی۔ پر آج اساڈی مادری زبان نال اُلٹی ویرن واپری کہ اساڈا کلاسیکی ورثہ تے لوک ادب اوہناں لوکاں دے سینیاں وچ سامھیا پیا اے جیہناں نوں اسیں کمی تے بچ ذات سمجھنے آں۔ ساڈے وسیب وچ ایہناں نوں آدر دے لائق نہیں سمجھیا جاندا۔

پیڑھیاں تے شجریاں دے سنبھالو میر عالم، واراں تے سداں دے حافظ (مسلی) تے ساڈیاں لوک داستاناں دے سوانگ بھرن والے راس دھاریے کم ذات سمجھے جان دے نیں۔ ایہناں قوماں دے ہزاراں بندے ساڈا لوک ورثہ سینیاں وچ ای لے کے رب کول ٹر گئے تے جیہڑے بڈھڑے ٹھیرے حالے تیکر جیوندے نیں اوہناں نوں کوئی پچھدا نہیں۔ اک اوہ دور سی کہ وڈکیاں دی پیڑی یاد رکھن والے دادے نوں آپ مچی ڈاہ کے بہاندے سن تے حقا بھنھا کے اگے رکھدے سن کیوں جو پیو دادے دی پیڑی یاد رکھن والے دی قدر اوہناں نوں سرتوں اُچی ہوندی سی پر آج ایہو وراثتیاں دے پاہر وڈیریاں وچ حقتے بھنھاؤن، تمباکو کٹن تے بتیاں کڈھن جوگے رہ گئے نیں۔ ایہناں لوک ورثے نال جڑے ہوئے تے لُوں لُوں وچ لوک ادب دا رس گھلے ہوئے لوکاں توں آج عام بندہ تاں نیا کجھ دور ہو گیا پر افسوس ایس گل دا بہتا اے کہ آج دے زمانے وچ چوکھے شاعر ادیب جیہڑے اپنے آپ نوں پنجابی دے ٹھیکیدار سمجھدے نیں اوہناں دا حال نجم حسین سید نے اپنی نظم ”نوری دی بولی“ وچ کجھ اچّ بیان کیتا اے۔

نُوری دی بولی

نظام لہار دا ڈھولائے کے
 لہوروں چھٹی آیا شاعر
 نُوری کیمو کے نُوں آکھن لگا
 ایہدے نالوں تے اردو اسان اے لوکاں واسطے
 انگریزی جلدی سمجھی دی اے
 مزہ تے اوہ اے مونہوں نکلے جا کے لگے
 جس طرح لگدی اے گولی
 سدھی سادی گل پنجابی بولی (13)

تے اخیر جو اپنی پچھان گنوا بیٹھدے نیں اپنا آپ وسار لیندے نیں۔ اپنے پُرکھاں نوں میہنے سمجھ لیندے نیں اوہناں موجب ایہہ جو کجھ آج ساڈے نال ہو رہیا اے ایہہ وی تھوڑا اے۔ جدوں اسیں اپنی پچھان، ثقافت تے اپنے پُرکھاں دیاں ریتاں رواجاں نوں گھٹ کے سینے لالواں گے تاں اپنے آپ ای سانون آدر نال ساری دُنیا دیکھے گی۔

پنجابی دے اک ہور شاعر امین خیال دی نظم ”پنجاب تے پنجابی“ اپنے دیس تے دیس والیاں دی اپنی دھرتی نال جُڑت وکھاندی اے۔ امین خیال ہوریں سانون ساڈے اوسے ورثے ول پریردے نیں جیہدے نال ساڈی پچھان اے تے جیہدے توں سانون دھاڑویاں دوراڈا کیتا ہویا اے۔ دھاڑویاں دی ایہہ لوڑ ہوندی اے کہ اوہ دھرتی جایاں دا رشتہ اوہناں دی دھرتی نالوں توڑن۔ تاں ای حکمرانی کر سکدے نیں۔ ساڈے شاعر سانون ساڈے اوسے ورثے ول پریردے نیں جیہدے نال اسیں اپنی پچھان (Identity) برقرار رکھ سکدے آں۔ پنجاب تے پنجابی نال محبت نوں امین خیال نے اپنی نظم وچ ایس طرح بیان کیتا اے۔

پنجاب تے پنجابی

بُہتا سوہناں پھلاں وچوں کہندے پھل گلاب
ساریاں دیاں نالوں سوہنا میرا دیس پنجاب
میں پنجابی مینوں ڈاڈھا ہے پنجاب تے مان
ایہ وے میری عزت ایہدی میرے نال اے شان
ایہ دردی اے ہر واسی دا ایہہ سبھ دا غم خوار
سندھ، بلوچستان، سرحد دا ایہہ ہے وڈا ویر
ایہناں دا جو ویری دیوے اوہناں توں ایہ چیر
پنجابی ماں بولی میری ہے وے بڑی کمال
وارث، لکھے، ہاشم رکھیا ایہدا نت خیال (14)

بابا نجمی جیہناں دا ناں پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال کسے جان پچھان دا لوڑوند نہیں تے جیہناں اپنا تن من دھن صرف تے صرف پنجابی زبان لئی وقف کر چھڈیا۔ ایہہ اوہ لوک نہیں جیہناں پنجابی زبان نال ہون والے ظلم تے ناانصافی نوں اپنی تخلیق دا حصہ بنایا تے اوہدے خلاف آواز چکی۔ پنجاب دے کروڑاں لوکاں دی ماں بولی جیہنوں بابا فرید تے بابا گورو نانک توں لے کے میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید ورگیاں اُچیاں سچیاں ہستیاں نے بخت لائے تے ایہنوں زندہ رکھیا۔ آج ایہو بولی ککھاں توں ہولی ہو گئی اے۔ ایہنوں کوئی بولن، پڑھن تے سُنن والا

نہیں۔ اوہ بولی جیہنوں بالوں لئی ذریعہ تعلیم بنانا چاہیدا سی اوہدی بجائے آج بالوں نون دوجیاں بولیاں سکھایاں جا رہیاں نیں۔ جس نون بابا نجی نے اپنی نظم وچ ایس طرح بیان کتیا اے:

وارث لکھے ورگے بیٹھے ہنس و سار پنجابی نیں
کسراں آکھاں ماں بولی دے بر خوردار پنجابی نیں

بالوں دے مونہہ جیہڑے اکھر چوگے واگوں دینے سن
اوہناں بدلے پھڑ پھڑ اُوبڑ تندے یار پنجابی نیں

اچن چیتی وی نہ لاویں میرے متھے اوہناں نون
جیہڑے وی اس دھرتی اُتے بدبو دار پنجابی نیں (15)

اپنی ایس نظم وچ بابا نجی نے اپنی ماں بولی اُتے فخر محسوس کردے ہوئے لکھیا اے کہ جدوں تیکر ایہدے سیوک زندہ نیں ایہدے اُتے کدی کوئی آج نہیں آون دین گے تے اپنے ورثے نون ہمیشہ زندہ رکھن گے۔

” پنجاب دُشمنناں نون اس گل دا چانن اے کہ جدوں تائیں
پنجاب دے صوفیاں دے کلام زندہ نیں اودوں تائیں پنجاب دی زبان
نون ماریا ای نہیں جاسکدا۔

ایہہ گل تاں خاص کر چیتے رکھن والی اے جے پنجاب دے عزتاں
والے صوفیاں دا کلام زندہ اے تے ایہنے ہمیشاں زندہ رہنا اے۔ ایہہ
اوہ کلام اے جیہڑا لوکاں دے روئیں روئیں تے نس نس اچ رچیا، مچیا
تے وسیا ہویا اے۔ جدوں تائیں ایہہ کلام زندہ اے توں تائیں
مرکزی تے کلاسیکل پنجابی وی زندہ اے۔“ (16)

اپنی نظم دے آخری شعر وچ بابا نجی نے اوہناں لوکاں دی ننڈیا کیتی اے جیہڑے
دوجیاں بولیاں سکھ کے اپنے آپ نون پڑھے لکھے مندے نیں تے اپنی مادری زبان نال محبت
نہیں سگوں نفرت کردے نیں تے ایہنوں بولن، پڑھن تے لکھن لگیاں شرم محسوس کردے نیں۔
اصل وچ ایہہ لوک ای غدار نیں۔

بابا نجی پنجابی دے اک بڑے من مونہے شاعر نیں جیہناں نون لہندے تے چڑھدے

دوواں پنجاباں وچ پنجابی دا راکھا شاعر آکھیا جاندا اے اوہناں دی شاعری وچ دکھ، درد، غم، اندیشہ تے جذبات بھرویں عکاسی کردے نظر آوندے نیں۔ اوہ اپنی اک ہور نظم ”پنجابی“ وچ لکھدے نیں کہ میرا جینا، مرنا، میرا دین، ایمان میری مادری زبان پنجابی اے۔ نظم دیکھو:

پنجابی

میرا مرن تے جین پنجابی

میرا دھرم تے دین پنجابی

جنت نالوں سوہنی مینوں

جنتوں تیک زمین پنجابی

اپنی بولی بھلدا جانویں

تیرے وی افرین پنجابی (17)

اوہ آکھدے نیں کہ میری دھرتی مینوں اوس جنت نالوں وی بہتی نیڑے وے جیہڑی پنجاب دے پنجاب دریاواں تے مکدی اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ جے توں پنجابی ہو کے اپنی ماں بولی بھلدا جائیں گا تے دنیا دے وچ اپنی اصلیت نوں گنوا بیٹھیں گا تے جیہڑے پنجابی دے سیوک نیں جیہڑے پنجابی نوں اپنی مادری زبان مندے نیں اوہ نہ تے مگن گے تے نہ ای پچھے ہٹن گے۔ سگوں ایس زبان نوں ایہدا حق دوان لئی حمدے رہن گے۔

اوہ صوفی شاعراں دی شاعری دے گھننا دی گل کردیاں، علم دی گل کردیاں ایہہ گل کر دے نیں کہ ساڈا وارث تے لکھا کسے نوں نہیں بھلا۔ اوہ آکھدے نیں کہ ایہہ پنجابی دے اجیہے شاعر نیں جیہناں نے اپنی مادری زبان نوں اُچے درجے تیکر اڑایا۔ جد کہ آج دا پنجابی اپنی ماں بولی توں مونہہ پھیری بیٹھا اے تے یتیمیاں مسکیناں وانگ دو جیاں بولیاں دے سائے تھلے جین دا ول سکھ رہیا اے۔

سائیں اختر لہوری نے اپنی کتاب ”اللہ میاں تھلے آ“ وچ ”ماں بولی“ دے سرناویں پٹھ نظم لکھی اے۔ جیہدے وچ شاعر نے دو حوالیاں نال گل کیتی اے۔ اک تے لوکاں نوں ماں بولی وچ لکھن، پڑھن تے بولن دی تلقین کیتی اے تے دوجا پنجابی زبان دی عظمت بارے گل کیتی اے تے دسیا اے کہ ایہہ اوہی زبان اے جیہدے وچ وارث شاہ نے ہیر دا قصہ لکھ کے شہرت پالئی تے بلھے شاہ ورگے صوفی شاعر نے اپنے مرشد شاہ عنایت قادری نوں ایسے زبان وچ توالی گا کے منایا۔ ایڈی سوہنی تے مٹھی زبان نوں چھڈ کے فیرا سیں کیوں دو جیاں زباناں سکھ کے اوہناں دی غلامی کر رہیں آں۔ ساڈے ادیب، شاعر تے صحافی جیہناں دی روزی اُردو تے

انگریزی نال جڑی اے اوہ بغیر سوچے سمجھے غیر شعوری طور تے ایہناں بدیسی زباناں دا دفاع کردے نیں۔ انج کرن نال اوہناں دی معاشی منڈی مضبوط ہوندی اے۔ اوہناں دیاں کتاباں سرکاری تعلیمی اداریاں لئی خریدیاں جاندیاں نیں اوہناں نوں لالچ دتی جاندی اے اوہناں نوں خوشامد دی رس ملائی کھوائی جاندی اے۔ ایس طرح اپنی مادری زبان پہاڑ وانگوں اوہناں دی اکھ توں اوجھل ہو جاندی اے۔ دو جیاں دی زبان وچ لکھ کے اوہ سمجھدے نیں کہ اوہ عظیم تر ہو گئے نیں۔ اپنی مادری زبان نوں کھڈے لا کے دو جیاں دی زبان وچ لکھن نال کدی شہرت نہیں ہوندی۔ پنجاب دی عوام دے مونہہ وچ اپنی ماں بولی ہونی چاہیدی اے۔ جس نوں اوہ سمبلیاں، دفتراں، کچہریاں، سکولاں، کالجوں تے یونیورسٹیاں وچ پڑھ سکن، بول سکن، کہہ سن تے سُن سکن تے جیس طرح دُلا بھٹی نے غلامی دی چادر لا کے سٹ دتی سانوں وی انگریزاں دی غلامی توں باہر نکلتا چاہیدا اے تے اپنی ماں بولی وچ لکھنا پڑھنا تے بولنا چاہیدا اے۔ نظم ویکھو:

ماں بولی

لکھ پنجابی ، پڑھ پنجابی ، بول پنجابی بول
 جَنے پنجابن دُلا بھٹی بھردا نہ غیراں دی چٹی
 لاہ غلامی چادر سٹی توڑ دتی اکبر دی ہٹی
 سبھ راٹھاں نُون سَدے گھل کے بیٹھا دَر نُون کھول
 پڑھ پنجابی ، لکھ پنجابی ، بول پنجابی بول (18)

نصیر کوی نے اپنی کتاب ”ساڈے ہتھ اگنی دا تاء“ وچ ”پھلاں ورگی بولی“ دے سرناویں بیٹھ نظم لکھی اے۔ یعنی اوہ بولی جیہڑی پھلاں وانگوں نرم تے خوبصورت اے تے جیس نوں پنجابی دے پہلے شاعر بابا فرید نے اپنے شلوکاں وچ ورتیا اے تے اوہناں توں بعد دو جے کلاسیکل شاعراں وی ایسے بولی وچ لکھیا اے۔ ایس نظم وچ شاعر نصیر کوی پنجاب دے لوکاں نوں تلقین کردے نیں کہ اوہ وی اپنی بولی وچ لکھن پڑھن تے ایس اُتے فخر محسوس کرن کیوں جے ایہہ ساڈے بزرگاں دی بولی اے۔ ساڈی اصل طاقت تے سرمایہ ایسے بولی وچ اے۔ جیس نوں پنجاب دے دُشمنان نے مٹی وچ رول چھڈیا اے۔ ایس بولی نوں ایہدا اصل مقام دوان دی لوڑ اے تے ایہہ مقام اسیں ایہنوں اوہدوں دوا سکے آں جدوں اسیں ایہدے وچ لکھنا پڑھنا شروع کراں گے تے ایہنوں بولن لگیاں فخر محسوس کراں گے۔

ایم اے اشرف ”ہڑپا.....پنجابی دی جمن بھوسیں“ وچ لکھدے نیں:

”پنجابی بولی دے پچھو کڑ اُتے جھات پاپیے تاں پتہ گدا اے

پئی بارہویں صدی وچ بابا فرید گنج شکر نے پنجابی شاعری دی نینہہ پکی
 کرن لئی چوکھا کم کیتا۔ فیروگروناک، وارث شاہ، نوشہ گنج بخش، شاہ
 حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، حافظ برخوردار، نجابت، سچل سرمست،
 چراغ دین، خواجا غلام فرید، میاں محمد بخش تے دوجے لکھاری جغرافیائی
 سرحدوں تے فاصلیاں پینڈیاں دی پرواہ کیتے بنا ایس رُکھ نوں پانی
 لاندے رہے پنجابی لڑی دے ایہناں ہیرواں دا کلاسک بھنڈار پنج
 دریاواں دی ایس دھرتی دا مان اے۔“ (19)

پنجابی دی ورتوں کر کے ایس علاقے دیاں صوفیاں، بزرگاں تے عالماں نے لوکاں تیکر
 اپنی گل اپڑائی۔ کیونکہ اوہ جاندے سن کہ کسے وی علاقے دے وسنیکاں تیکر گل اپڑان دا سوکھا
 طریقہ اوہناں دی ماں بولی ای ہوندی اے۔ نظم ویکھو:

پھلاں ورگی بولی

گنج شکر نے لوکاں دے نال جیہڑی بولی بولی
 ناک ہوراں اشلوکاں وچ اوہدی شکر گھولی
 بھر بھر پیو پیالے ایہدے ایہہ امرت نہ ڈوھو (20)

اقبال صلاح الدین پنجابی دے نوکلے شاعر نیں۔ اوہناں دی شاعری دے وچ ماں
 بولی دے نال محبت دی بھرویں عکاسی نظر آوندی اے۔ اوہناں اپنی نظم ”پنجابی بولی“ دے عنوان
 پٹھ ایہہ گل کرن دا آہر کیتا اے کہ پنجابی بولی بوڑھ دے اوس درخت وانگوں اے جیہدی اپنی
 اک دکھ، اپنی سیہان تے اپنا صدیاں دا اک پینڈا اے۔ ایس ماں بولی دے وسنیک مٹھی تے
 گھٹی بولی بولدے نیں تے ایس توں وکھ ایس دھرتی دے وسن والیاں دی ایس بولی نال سانجھ
 دی وجہ توں سارے وسنیک اکو ای نیں تے ایسے ماں بولی دے جائے نیں۔ جیویں کہ اوہ
 لکھدے نیں:

پنجابی بولی

اپنی عمروں
 قدوں کاٹھوں
 گھیروں پھیروں
 دکھوں کپھوں
 بوڑھ دے وانگوں

مٹھی مٹھی۔ نگھی نگھی

ہریاں بھریاں لکھاں والی۔ میری بولی

میرے ساکاں تے سبناں دی.....

سبھ دی بولی (21)

اقبال قیصر پنجابی زبان دے اوہ نویکے شاعر نہیں جیہڑے کئی ورھیاں توں پنجابی ماں بولی لئی پنجابی سوجھواناں دا اکٹھ کر کے ماں بولی نوں اوہدا حق دوان لئی ٹرے ہوئے نہیں۔ اوہناں دی نظم وچ پنجاب دے گھبرو جواناں تے الھڑ ٹیاراں لئی ایہہ سنبھا ملدا اے کہ اپنی ماں بولی نوں حق دوان لئی ایکا کر لوو تے ایس توں اڈ اوہ سانوں تاریخ دا ویروا کرواندے ہوئے ایہہ دسنا چاہندے نہیں کہ ایس پنجابی جیہڑے ورھیاں توں دنیا دی نظر وچ سٹے ہوئے آں تے ایس توں وکھ ایس اپنی ماں بولی تے دیس پنجاب لئی اپنا حق نہیں لین دے آہر جوگ۔

سانوں چاہیدا اے کہ ایس کسے ہور دے حکم نوں من کے اپنی ماں بولی توں پرے نہ بیٹے۔ اپنی تہذیب تے کلچر توں وکھ نہ ہوئے سگوں اوہ سٹے جیہڑے دو جیاں بولیاں وچ سانوں وکھائے جاندے نیں جیہناں پچھے لگ کے ایس اپنی پچھان بھلے بیٹھے آں۔ ایس دلیر قوم دے گھبرو آں تے ساڈی ماں بولی دو جیاں بولیاں نالوں ڈھیر پرانی تے اُچا مقام رکھن والی بولی اے۔ جیویں کہ اوہ اپنی نظم ”ساڈے موڑو نین نندراولے“ وچ لکھدے نیں:

ساڈے موڑو نین نندراولے

ساڈے موڑو نین نندراولے

ہُن ہور نہ سٹتا جا

کسے نویں جگ دے حکم دا

ساڈے مول نہ من وچ چاء (22)

اقبال قیصر ہوراں نے تشبیہاں تے استعارے دا استعمال کردے ہوئے ایہہ آکھن دی کوشش کیتی اے کہ ایس اپنے عاشقاں نوں جیہناں وچ رانجھا، مرزا، پنوں، مہینوال ورگے گھبرواں نوں چھڈ کے نویاں انگاں ول ٹر پئے آں۔ ہور تے ہور ایس اپنی ماں بولی نوں وچن تیکر اپڑے ہوئے آں۔ جے آج ایس ایس ماں بولی دے حق لئی ایکا نہ کیتا تے اوہ دن دور نہیں جدوں پرانیاں بولیاں سانوں چھبیاں دین گیاں تے اجیہیاں بولیاں جیہناں دی نہ کوئی تہذیب تے کلچر اے۔

شاعر آکھنا چاہندا اے کہ ایس بابا فرید، بلھے شاہ تے صوفی شاعراں دے کلام نوں

پڑھن تے منن والے پنجابی آں۔ اسیں اپنے دیس وچ پنجابی رانج کرن دا مان رکھنے آں۔ سانوں چاہیدا اے کہ اسیں ایکا کر کے اپنی مادری زبان دے حق لئی اکٹھے ہو کے ایس نوں ایس دی دھرتی اُتے رانج کروائیے کیونکہ بے آج اسیں ایہہ ہمت نہ کیتی تے اسیں صدیاں تیکر تباہ تے برباد ہو جاواں گے تے ساڈی کوئی پچھان نہ ہوسی۔

نوید شہزاد ہوراں دی نظم ”پنجابی“ جیہدے وچ اوہناں نے پنجابی زبان دے نال اپنے دل دی گل نوں سانجھا کیتا اے تے انگریزی تے دو جیاں زباناں نوں مکاون دا آہر کردے نیں اوہ آکھدے نیں کہ ماں بولی نوں زندہ رکھن لئی تے ایہدا ناں اُچا کرن لئی یاں ایہنوں ایہدا حق دین لئی سانوں کسے وی مصیبت توں ڈرنا نہیں چاہیدا۔ ایس توں دکھ اوہ آکھدے نیں کہ جے سازش دے نال ایہنوں مکاون دا آہر کیتا جا رہیا اے تے سانوں چاہیدا اے کہ اسیں اکٹھے ہو کے اپنی ماں بولی نوں ایس پنجاب وچ ودھائیے تے ایس نوں قتل ہون توں بچائیے۔ نظم دیکھو:

پنجابی

دیکھے نہ ایہ گھاٹے وادھے
سچائی دا نام ، پنجابی
راہواں دے وچ ایہ نہیں بہندا
اک تابندا بام ، پنجابی
ماں بولی ئوں زندا رکھیں
جر کے ئوں آلام پنجابی
بُہتا اُچا تیرا رُتبا
تینوں لکھ سلام پنجابی (23)

ایسے ای دُکھ نوں محسوس کردے ہوئے سعید فارانی اپنی کتاب ”پنجابی زبان نہیں مرے گی“ وچ لکھدے نیں:

”میری یہ دلی خواہش ہے کہ پنجاب کے رہنے والے پنجابی اپنی زبان کو وہی مقام دلوانے کے لیے جدوجہد کریں جو انگریزی، جرمن، عربی اور سندھی دوسری سینکڑوں زبانیں اپنے اپنے خطوں میں رکھتی ہیں کیا وجہ ہے کہ ہمسایہ ملک کے پنجاب میں پنجابی میں پرائمری سے لے کر پی ایچ ڈی تک تعلیم ہو رہی ہے۔ دفتری کام پنجابی میں ہوتے

ہیں پنجابی ضخیم انسائیکلو پیڈیا چھپ چکا ہے۔ لاکھوں کی تعداد میں پنجابی اخبارات کی اشاعت ہوتی ہے جبکہ ہمارے ہاں پنجابی محض فلمی بڑھکوں کی زبان ہی بن کے رہ گئی ہے کتنی شرم کی بات ہے کہ ہمارے صوفیاء کا کلام ہندوستانی پنجاب کے نصاب میں شامل ہے جبکہ ہمارے سکولوں میں بابا فرید، وارث شاہ، میاں محمد، خواجہ فرید وغیرہ کا داخلہ بند ہے۔“ (24)

سھناں ویلیاں وچ ماں بولی وچ لکھن تے پڑھن دا رواج رہیا تاں جے ہر علاقے دے لوک اپنی زبان راہیں دھرتی نال پیار تے ثقافت نوں اگے ودھا سکے۔ پر پنجابی زبان نوں شعوری طور تے مکان دی کوشش کیتی گئی۔ پنج دریاواں دی دھرتی پنجاب اپنے کھیتاں، زرعی پیداوار، جنگلاں تے موسماں دی وجہ نال ہمیشہ اوہڑ دُنیا لئی بڑی کشش دی وجہ بنی رہی۔ پنجاب نے ہر حملہ آور دا مقابلہ بڑی مردانگی نال کیتا اے پر سانوں اُلٹی تاریخ پڑھائی گئی۔ دھرتی دی حفاظت کرن والیاں دا ناں نشان مٹا دتا گیا تے حملہ آوراں نوں ہیرو دے طور تے پیش کیتا گیا۔ جیہدی وجہ نال پنجابیاں دا رشتہ زبان تے دھرتی نالوں کمزور ہو گیا۔ ہزاراں سالوں دی تہذیب، ثقافت تے مضبوط معیشت دا مالک پنجاب تے ایہدے وسنیک اپنی ماں بولی توں دور کر دتے گئے۔

ایس دُکھ، درد، ظلم تے زیادتی نوں محسوس کردے ہوئے آج دے جدید شاعر افضل ساحر نے اپنی نظم ”ہاڑا دیس پنجاب دا“ وچ بیان کیتا اے تے لوکاں نوں ایہہ احساس دلان دی کوشش کیتی اے کہ ساڈے کولوں بولی کھوے کے سانوں اپنے ای دیس اندر گونگا تے بولا کر دتا گیا اے تے اپنے ای گھر اندر ساڈی قبر کھود کے سانوں دفنایا جا رہیا اے۔ ایہہ ویلا ہُن ساڈے سون دا نہیں سگوں جاگن دا اے تاکہ اپنی مردی ہوئی ماں بولی نوں زندہ کر کے دوبارہ اوس مقام تے لیا سکے جتھے اوہدے آون دا حق اے۔ جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

ہاڑا دیس پنجاب دا

میری بولی دیس پنجاب دی

ایہنوں لئے گئے کالے چور

اسیں گنگے بولے ہو گئے

ساڈی گھر وچ بن گئی گور (25)

ایس نظم وچ شاعر ویلے دے حاکماں اُتے طنز کردے ہوئے لکھدا اے کہ ایہہ کتھوں

دا اصول اے کہ جیہیں ماں بولی وچ بال بولنا سکھدا اے۔ سکول جان ویلے اوہدی اوہو جیہہ وڈھ دتی جاندی اے تے اوہنوں اُردو تے انگریزی پڑھن تے مجبور کیتا جاندا اے۔ جیہیں دی وجہ توں اوہ ذہنی مریض بن جاندا اے۔

پاکستان دے سب توں وڈے صوبے پنجاب تے اوہدے کروڑاں وسنیکاں دی بولی پنجابی دا آج جو حال اے اوہنوں ویکھ کے سر شرم نال جھک جاندا اے دفتراں وچ ایس دا داخلہ بند اے، سکولاں وچ ایس نوں کوئی وژن نہیں دیندا، مغربی تہذیب توں متاثر ماں پپو اپنے بالوں نوں گٹ مٹ تے لائی جاندے نیں۔ ایس اُچے طبقے نوں چھڈ کے ساڈا درمیانہ طبقہ وی مہذب اکھوان پاروں اُردو بولن نوں چنگا سمجھدا اے تے پنجاب وچ وں کے تے پنجابی ماداں دا دودھ پی کے وی، اپنی ماں بولی نوں جاہلاں تے جانگلیاں دی بولی سمجھدے نیں۔

ماں بولی نوں اوہدا حق دوان لئی آج سانوں ساریاں نوں اک مٹھ ہو کے آواز چکن دی لوڑ اے جس طرح بنگالیاں نے اپنیاں جاناں دا نذرانہ دے کے اپنی ماں بولی تے اپنی شناخت نوں زندہ رکھیا اوسے طرح پنجابی نوں اوہدا حق دوان دی لوڑ اے تاکہ ایہہ دھرتی وی فخر نال کہہ سکے کہ میرے پتر کمزور نہیں۔ آج اسیں اپنے ای ملک وچ اپنی شناخت کھو چکے آں۔

عباس زیدی اپنے مضمون "The sad fate of Punjabi in Paksitan" وچ بنگالی زبان دے حوالے نال گل کردے ہوئے لکھدے نیں:

"The Bengalis refused to accept Urdu because it was an imposed, not their own, language. They said they would close their identity without their mother tongue." (26)

ممتاز بلوچ پنجابی دے اک چنگے تے منے ہوئے شاعر نیں اوہناں دی ماں بولی نال سانجھ اوہناں دی نظم وچ بھرویں عکاسی کردی نظر پیندی اے اوہناں دی نظم ”اک سوال“ پیٹھ چھاپے چڑھی۔ ایس نظم وچ اوہناں نے ایہہ گل بیان کیتی اے کہ جیہڑا اپنی ماں بولی نوں نہیں پڑھدا، نہیں لکھدا تے نہ ای بولن دا آہر کردا اے۔ نہ تے اوہ اپنے آپ نال وفا کردا اے تے نہ ای اپنی ماں بولی نال وفا کردا اے تے نہ ای ایس دھرتی نال وفا کردا اے۔ شاعر آکھدا اے کہ اجیہا بندہ جیہڑا اپنی جمن بھوئیں نال وفا نہیں کر سکدا اوہنوں میں کیہ سمجھاں ایس دھرتی دا پتریاں کپتر۔ نظم ویکھو:

اک سوال

جیہڑا اپنی ماں بولی نوں

پڑھ نہیں سکدا
لکھ نہیں سکدا
نہ ماں بولی بولے
اوہنوں سمجھاں
اوہنوں آکھاں

دھرتی دی کس ماں دا لال
ایہو بنیا اک سوال
ایہو بنیا اک سوال (27)

عاشق علی فیصل نے پنجابی زبان بارے بہت ساریاں نظماں لکھیاں نیں جیہناں وچوں اوہناں دی نظم ”یار پنجابی بول“ دو جیاں نظماں نالوں اک نویکی نظم اے۔ جیہدے وچ اوہ پنجاب دے گھرواں توں انگلش تے اُردو بولن دے نال نال پنجابی بولن دی تلقین کردے نظر آؤندے نیں:

یار پنجابی بول

انگلش اُردو بول توں بھاویں
گل میری وی گول ، یار پنجابی بول
کھڑی گلے اپنی بولی
چھڑی اے توں رول ، یار پنجابی بول
بہوں پرانی بولی تیری
دیکھ کتاباں پھول ، یار پنجابی بول (28)

آج دے دور وچ لوکیں انگریزی بولن والیاں نوں اُردو بولن والیاں توں ودھ سیانا تے ساؤ مندے نیں۔ انج ای اُردو بولن والیاں نوں پنجابی بولن والیاں توں اعلیٰ سمجھیا جاندا اے تے پنجابی بولن والیاں نوں جاہل، اُن پڑھتی گنوار کہہ کے چُپ کروا دتا جاندا اے۔ ایس نظم وچ شاعر نے ایہہ سنیہا دتا اے کہ مادری زبان نوں چھڈ کے توں اپنی زبان نوں گنوا بیٹھیں گا کیوں جے ایہہ بہت پرانی بولی اے۔ پنجابی زبان وادب دا سمبندھ کتاباں دے نال کئی صدیاں پرانا اے۔ جیویں ساغر راما اپنے مضمون "Urdu as Punjab's mother tongue" وچ لکھدے نیں:

"What Fateh Muhammad Malik and Mr. Mushir Anwar want to suggest is that Punjabi is an underdeveloped form of Urdu or it is just a dialect of Urdu. If Urdu is a developed form of Punjabi, why are Baba Farid, Bulley Shah and Waris Shah not included in the Urdu textbooks being taught in Punjab and elsewhere? If the Older version of Urdu (Deccani) has been made part of Urdu teachings, why are Heer Waris Shah and Kafian Shah Hussain not treated as a part of Urdu literature? Punjabi literature was created much before Wali Daccani, Mirza Sauda, Ghalib and Insha. Shah Hussain and Waris Shah were Senior to them."⁽²⁹⁾

ایس بولی دے وچ غوثاں، قطباں تے صوفی شاعراں نے اپنے دیس دے نال انتاں دی محبت نوں چھوہن دا آہر کیتا اے اوہ آکھدے نیں کہ اجیہے شاعر جیہناں نوں دُنیا مندی اے جد اوہناں پنجابی بولن لگیاں شرم محسوس نہیں کیتی تے فیر ایس دھرتی دا ہر واسی ایس زبان نوں بولن توں کیوں پچھے ہندا اے اوہ آکھدے نیں کہ جیہڑا تیری بولی دا ویری اے اوہ نہ تیرا سکا اے تے نہ ای تیری تہذیب تے ثقافت دا۔ اجیہیاں منافقاں دے نال لڑنا تے حق منگنا جائز اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ اپنا حق منگن لئی گلی گلی، کوچے کوچے وی پھرنا پوے تے کوئی ماڑی گل نہیں۔ حاجی محمد لطیف کھوکھر پنجابی دے اک شاعر نیں جیہناں نے ماں بولی دے نال اپنے رشتے نوں گوڑھا کرن لئی اپنی نظم ”ماں بولی میرے سر دی چھت“ لکھی اے۔ ایس نظم وچ اوہناں نے ماں بولی دے نال اپنے جذبیاں دی عکاسی کیتی اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ ماں میں ہر دم تیرا ہوکا بھردا ہاں۔ میں اپنے دیس پنجاب لئی اپنی ایس ماں بولی لئی دن رات کم کرداں واں۔ تیرا کھٹیا کھانا واں۔ اوہ لکھدے نیں کہ جیویں اک سُبجا پتر اپنی ماں دا حکم نہیں ٹالدا ایویں ای میں وی اپنی ماں بولی توں پچھا نہ نہیں ہٹاں گا۔

میں ایس زبان دی قدر نوں ایہدے پیار نوں لوکاں وچ عام کراں گا۔ اوہ ارادہ کردا اے کہ میں اپنی ماں بولی نوں ہولا نہیں ہون دیواں گا۔ اوہ آکھدا اے کہ میری ماں بولی میرا مان اے۔ ایس دے وچ جیہڑا علم و ادب اے اوہ دوجیاں زباناں وچ نہیں اے۔ ایس وچ جیہڑی سانجھ اے اوہ دوجیاں بولیاں وچ نہیں اے۔ اوہ دسدا اے کہ جیہیں نے اپنی ماں بولی نوں چھڈیا اے اوہ معاشرے وچ ذلیل تے رُسا ہویا اے اوہ جذبات دے ہڑھ وچ اپنی ماں بولی نال بھرویں محبت دی عکاسی کردا اے۔ نظم ویکھو:

ماں بولی میرے سردی چھت

جتنے چھڈی اے ماں بولی
اپنے عزت آپے رولی
مادوں ورگا ساک نہ لھے
دیکھ لو بھادیں سچے کھے
جتنے اوہدا وگے پرسینا
میں وگاواں رت
میرے سردی چھت

ماں بولی میرے سردی چھت (30)

نور محمد نور کپورتھلوی ماں بولی دے عنوان پیٹھ زبان دا وچار کردے نہیں تے آکھدے
نیں کہ جیہڑیاں توماں اپنی ماں بولی نوں بھل جاندیاں نہیں اپنی تہذیب، ثقافت تے اپنے دیس
دی ریت نوں بھل جاندیاں نہیں اوہ توماں تباہ ہو کے لکھاں وانگ رُل جاندیاں نہیں۔ اوہناں
تو ماں دی دُنیا دی نظر وچ قدر مک جاندی اے تے معاشرے وچ اجیہے سماج دا واسی رُسوا ہو
جاندا اے۔ جیویں کہ اوہ لکھدے نہیں:

ماں بولی

ماں بولی جے بھل جاواں گے لکھاں وانگوں رُل جاواں گے
لُون دی اک ڈلی دے وانگر پانی دے وچ گھل جاواں گے
چنس ملاوٹ والی وانگوں سستے بھاء ای مٹل جاواں گے
راکھیاں بن جیویں ڈنگر کھل دے اک دن کھلیوں کھل جاواں گے
جیوندے رہاں گے تانیوں جے کر آن بچاؤن تے مٹل جاواں گے

نہیں تے جگ دی منڈی اندر

نور اسیں بے مٹل جاواں گے (31)

شاعر ایہہ آکھنا چاہندا اے کہ جیہڑا وسنیک اپنی دھرتی ماں بولی نہیں بولدا یاں اوہ اپنی
ماں بولی نوں کچھے سٹ دیندا اے اوس دی ونڈ وی کجھ اجیہی ہوندى اے جیویں ملاوٹ کیتا ہو یا
سونہ۔ شاعر مثال دیندا اے کہ اجیہی قوم جیہڑی ماں بولی نہیں بولدی اجیہے ڈنگر وانگ اے جیہڑی
راکھی توں بغیر ککے توں کھل جاوے۔ شاعر آکھدا اے جے دُنیا تے جینا چاہندے او، اپنا ناں،
اپنی شان، اپنی پچھان رکھنا چاہندے او تے اپنی ماں بولی بولو، پڑھو تے لکھو۔

شفقت رسول مرزا دی نظم ”ماں بولی“ بڑی سچھی نظم اے۔ ایس نظم وچ اوہناں نے صوفی شاعراں دی شان تے ماں نوں اپنے لفظاں راہیں پیش کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ ایہہ ماں بولی بابا فرید، بلھے شاہ، ہاشم شاہ ورگیاں وڈیاں شاعراں دی بولی اے۔ جیہناں دی شاعری وچ عشق دا تصور بھرواں نظریں پیندا اے اوہ لکھدے نیں کہ ایس دھرتی دے وچ جتھے دریا وگدے نیں جتھے ہریاں بھریاں پیلیاں وسدیاں نیں جتھے پیلاں پاندی تے ٹھاٹھاں ماردی حیاتی و سدی اے اوتھے ای خواجہ فرید تھلاں دی شاعری گوکدے نیں سچل سرمست، میاں محمد بخش سوز تے ہجر دا المیہ بیان کردے نیں۔ جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

ماں بولی

ماں بولی پنجاب مرے دی
پیر فرید دا مان
مادھو لال دے سر دا سہرا
بلھے شاہ دی شان

ہاشم شاہ ہوراں نے ایہدا
ناواں اُچا کیتا
باہو چھے سلطان ہتھوں اس
عشق سمندر پیتا

ویکھے کے ایہدے سُنجے تھل نوں
سچل ماری گوک
میاں محمد بخش نے بھریا
ایس وچ سوز تے ہوک (32)

شفقت رسول مرزا نے ایہہ دس دی کوشش کیتی اے کہ وارث شاہ پنجاب دا مکھ لکھدا اے۔ علی حیدر ملتانی تے پیر فضل گجراتی ورگے اُچھے شاعر جتھے وسدے نیں اوہ ساڈی دھرتی پنجاب دی دھرتی اے جیہڑی پیراں فقیراں دی وسوں اے پر ایہہ سب کجھ ہوندیاں سوندیاں وی اُج دے پنجابی، اُج دے وسنیک ایس دھرتی تے ایس دی ماں بولی نالوں اکھیاں پرتائی پھر دے نیں تے بجھے دیوے وانگ ایس دھرتی دے واسیاں دا حال ہو یا پیا اے نہ تے کوئی سسی و سدی

اے نہ کوئی ہیر۔ نہ تے کوئی سوہنی گھڑے تے تزدی اے تے نہ ای کوئی مہینوال اڈیکدا اے
کیوں جے ساڈے واسیاں نے اپنی ماں بولی نوں اپنے ہتھیں گل گھٹ کے مار دتا اے تے او بڑ
بولیاں نوں اپنے سینے نال لایا ہویا اے۔ جیویں ڈاکٹر ٹوٹو سکوتھب کنگس (انگریزیوں: مقصود
ثاقب) ”سیدیویں اُساری لئی پڑھتاتے بولی“ وچ لکھدے نیں:

”پاکستان دے پروفیسر طارق رحمن دسدے نیں، انگریزی
سکولاں نرے گھمڈی بندے ای تیارے کیتے نیں، جیہڑے آپنی
رہتلوں بولیوں اُکا جوگے ہوئے نیں۔ جے سانوں نری انگریزی ای
آئی اے تاں اسیں ذہنی غلام آں تے ساڈا اپنیاں رہتلاں بولیاں توں
وجوگ گھنا اے۔“ (33)

یونس عاصی پھرالوی نے اپنی نظم وچ پنجاب دے پتراں نوں نصیحت کردے ہوئے
لکھیا اے کہ پنجاب وچ رہن دے ناطے پنجابی ای تہاڈی ماں بولی اے۔ فیرتسیں کیوں ایہنوں
بھُل کے او بڑبولیاں سکھ رہے او۔ ہر وڈی زبان دے لوک ادب وانگوں پنجابی وی اپنے لوک
ادب دا اک وڈا سرمایہ رکھدی اے۔ شادی ویاہ، غمی خوشی، سماجی اوکڑاں، ریتاں، رسماں تے اپنے
ویلے دے گھبرواں تے سولہاں دے کارنامیاں نوں پنجابی لوک ادب نے کھل کے بیان کیتا
اے۔ پنجابی دا لوک ادب ون سونیاں صنفاں نال بھریا ہویا اے ماہینے، ٹپے، ککلی، گدھے، سمی،
بولیاں، ڈھولے، جھیریاں، گامن، چرنے، بالاں دے گاؤں تے واراں دے وچ سانوں موتی
جڑے نظر آندے نیں۔ جیہڑے پنجاب دی دھرتی دی پچھان نیں۔ ایس لئی پرائیاں بولیاں چھڈ
کے اپنی ماں بولی وچ لکھو پڑھو تے ایہدی سیوا کرو۔ جیویں کہ اوہ لکھدے نیں:

ماں بولی تے شاعر

ایہہ پکا رشتہ ماں دا
توں چنگی طراں نبھا
اج تک نہیں ہوندا ویکھیا
نونہاں توں ماس جدا

سن انکھاں والیا پترا
اس پگ نوں داغ نہ لا
سن جے توں بولی چھڈنی

ٹر دیس میرے توں جا (34)

ایس نظم وچ شاعر نے اک مثال دے ذریعے لوکاں نوں سمجھاو دی کوشش کیتی اے کہ جیویں نوہناں توں ماس جڈا نہیں ہوندا او سے طرح ماں بولی نال ساڈا رشتہ ختم نہیں ہو سکدا کیونکہ ایہہ ایہدے روں روں وچ رچی ہوندی اے جیہیں نوں کوئی اوس توں جڈا نہیں کر سکدا۔ جیہناں لوکاں نے پنجاب دی دھرتی توں کھادا پیتا جوان ہوئے بڈھے ہوئے اوہناں دی دھرتی پنجاب اے۔ ایس ناطے اوہناں دی مادری زبان پنجابی ای بندی اے اگر اوہناں نوں ایہہ رشتہ جوڑ دے یاں محسوس کردے کوئی تکلیف ہوندی اے یاں کوئی شرم آوندی اے تے اوہ ایس دو عملی توں کوئی طریقہ اپنا کے چھنکارا حاصل کر سکدے نیں۔

ایہدے وچ شاعر نے پنجاب دی دھرتی دے پتراں نوں مخاطب کردے ہوئے لکھیا اے کہ اگر توں ایس دھرتی دا غیرت مند پتر ایں تے اپنی ماں بولی وچ لکھ پڑھ کے ایہدی شان ودھانہ کہ ایہدی عزت مٹی وچ رول۔ اگر توں ایہنوں بھل گیا تے توں برباد ہو جاویں گا۔ جیویں شفقت تنویر مرزا نے اپنے مضمون "Punjabi-victim of linguistic imperialism" وچ لکھیا اے۔

"It all happens since the Punjabis have totally ignored their mother tongue and surrendered it to Urdu, the national language. In that process, they forgot the history, literature and richness of their language and even the different dialects spoken in other parts of the provinces are not known to them." (35)

ہر قوم دا اک اپنا مزاج تے اپنا اک تاریخی ورثہ جیہدے وچ اوہناں دیاں سیاسی، سماجی، معاشرتی تے تہذیبی قدراں سامھیاں ہوندىاں نیں ہوندا اے۔ اوہ قوم اپنے اوس تاریخی پچھوکر توں ہر اوس تھاں مدد لیندی اے جتھے اوہناں نوں کوئی بھیر پیندی اے کیوں جے ماضی وچ پناہ لین نال قوماں دی نفسیات اُتے احساس کمتری دے آثار نہیں پیندے۔ جیہیں قوم ساہمنے اوہناں دا تاریخی پچھوکر جیہڑا کہ اپنیاں قدراں دے حوالے نال اپنی وکھری تھاں رکھدا اے۔ اوس قوم نوں کسے وی موہرے وی ڈولھن نہیں دیندا۔ ایہو گل بابا عالم سیاہ پوش ہوراں نے اپنی نظم ”وارث دی وراثت“ وچ کیتی اے۔ نظم ویکھو:

وارث دی وراثت

جہناں ماں پنجابن دا دُھ پیتا اے

اوہ کدی پنجابی نہیں بھل سکدے
 جہڑے ہنجو چنھاں وچ ہین ڈُلھے
 نہیں گنگا تے جمنا وچ ڈُلھ سکدے
 پنجاں پانیاں دے آبدار موتی
 کسے تھان وی سستے نہیں نل سکدے
 وارث شاہ دیاں جتھے وراثتاں نیں
 اوتھے جھنڈے نہیں ہور کسے دے جھل سکدے (36)

ظہیر نیاز بیگی ہوریں سانوں اپنی نظم ”پنجابی زبان دا احساس“ دے ذریعے ساڈے
 اوس ورثے ول پریردے نیں جیہدے نال ساڈی پچھان اے۔ جیہدے توں سانوں
 دھاڑویاں دوراڈا کیتا ہویا اے۔ دھاڑویاں دی ایہہ ضرورت ہوندی اے کہ اوہ دھرتی واسیاں دا
 اوہناں دی دھرتی نالوں تعلق توڑن، کیوں جے مٹی نالوں سانجھ توڑ کے ہی اوتھوں دی لوکائی اُتے
 حکمرانی کیتی جا سکدی اے۔ ساڈے شاعر سانوں اوس تہذیبی، ثقافتی، سیاسی، مذہبی، معاشرتی
 ورثے نال جوڑن دا آہر کردے نیں۔ تاں جے اسیں اپنی پچھان (Identity) برقرار رکھ سکے۔
 ہر آون والے حاکماں تے اوہناں دے دیسی بدیسی لاکڑیاں ہتھوں پنجاب دے
 واسیاں نال جیہڑا سماجی، تہذیبی، ثقافتی تے مالی سطح تے ہتھ ہویا اوہ سگوں پنجابی بولی نال وی
 ہویا۔ اپنی بولی توں دوری پاروں لوکاں دی نفسیات، سبھا تے ورتارے نال جو کجھ ورتی اوہ کوئی
 لگاؤن والی گل نہیں۔ اوہناں دے اندر اپنے آپ، اپنے آل دوالے، اپنے پچھوکڑ تے اپنے
 لوکاں توں کرپج نے تھان مل لئی۔ نظم ویکھو:

پنجابی زبان دا احساس

بندے اپنے دیس دے اندر کسے دیس پرانے دے ڈھنگ دے نیں
 مہوہوں اپنے غیر زبان بولن، بولی اپنی بولدے سنگدے نیں
 بولی غیراں دی غیراں دے وانگ بولن، بولی ماں دے سروں اُلگھدے نیں
 ہو کے اپنے غیر دا رُوپ دھارن، شرم لاه کے چھلے تے ٹنگدے نیں
 نفرت کرن زبان پئے اپنی توں اچے لوک غلام افرنگ دے نیں
 اچے نہیں ظہیر ازاد ہوئے، طعنے دلاں توں غیراں دے ڈنگدے نیں (37)

محمد جنید اکرم ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے دوہترے نیں جیہناں اپنی ساری حیاتی پنجابی دے
 ناویں لا چھڈی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں اوس حالات وچ پنجابی دی تحریک شروع کیتی سی جدوں

پنجابی دی گل کرن والے نوں ملک دشمن سمجھیا جاندا سی تے "Anti state" جیسے خطاب دے جانے سن تے اوہناں دے دوہترے وی اپنے نالے دیاں پائیاں ہوئیاں نیہاں توں کدے وی دکھرا راہ نہیں کیتا۔ جنید اکرم تاں سگوں جدوں کوئی پنجابی اپنی زبان چھڈ کے کوئی ہور زبان بولدا اے تے اوہنوں "بے غیرت" جیہا وی آکھ دیندے نیں۔ جیویں کہ آکھدے نیں:

”پڑھ پنجابی، لکھ پنجابی، غیرت مندا بول پنجابی“

تے جنید اکرم ہوراں عربی، فارسی تے اُردو دے منے پرمنے فلسفیاں دے مقابلے تے بلھے، وارث تے باہو دا ناں لے کے اوہناں دے پل کھول دے نیں۔ جیویں کہ اوہ اپنی نظم ”پنجابی“ وچ لکھدے نیں:

پنجابی

تیری ماں بولی اے بیبا! لکھاں وانگ نہ رول پنجابی
پڑھ پنجابی، لکھ پنجابی، غیرت مندا بول پنجابی
اپنی ماں بولی تُوں چھڈ کے کاہنوں دَر دَر رُلدے پھرے
ساڈی جند تے جان پنجابی ساڈے دل دے کول پنجابی
چڑھدے توں لہندے تیکر تے پُورب توں لے پچھم تیکر
گول اے ساری دُنیا ایس وچ لاوے چکر گول پنجابی (38)

ایہناں شاعراں توں وکھ اُستاد اللہ دتا صابر، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، محمد اقبال نجی، سہیلہ، بیبا جی، جاوید رسول نگری، دلشاد احمد چن، عاشق، ناصر نظامی، نظام الدین نظامی، یوسف غوری، رفاقت حسین ممتاز، حکیم ارشد شہزاد، محمد الیاس گج گاہی، پروانہ شاہ پوری، محمد اسلام شاہ، حافظ افتخار ساجد (گوجر خاں)، عون الحسن غازی، ڈاکٹر اصغر علی بلوچ، مہر قاسم کالوآء، مسعود مسعود، افتخار احمد کملا سیکھو، علی محمد ملوک، اکبر لہوری، اسلم پرویز بٹ، ظہور حسین، ظہور، اشرف مخلص، حنیف زاہد، دائم اقبال دائم، طالب جتوئی، ضیاء شاہ کھگہ، ابوسلمان رشیدی تے ہور بے شمار شاعراں نے مختلف سرناویاں پیٹھ ماں بولی نال محبت تے عقیدت دا اظہار اپنے اپنے اکھراں وچ کیتا اے۔

مگدی گل ایہہ وے کہ میڈیا دی برق چال پاروں لہندے پنجاب دے پنڈاں تھاہراں وچ رہت دے طور طریقیاں وچ نواں وٹاندر آ رہیا اے تے شہراں وچ آباد میل تیزی نال اپنی ماں بولی کولوں ہتھ کھچ رہیا اے۔ ایس توں وکھ دنیا وچ علم و فضل دی نویں شرح پرانیاں زبانوں عجائب گھراں وچ تبدیل کر رہی اے سرمائے دی اجوکی جنگ وچ دنیا گاجر مولیٰ وانگر کٹی جا رہی اے ایشیاء دیاں زبانوں اپنے گھر اندر قیدی ہو کے رہ گئیاں نیں پنجاب اندر صوفیاں

نے پنجابی زبان نوں لوکائی دی مانتا دی شکل وچ کسے حد تیکر شجرے وانگ سامھیا ہويا اے۔ ڈاکٹر ہر شندر کور نے ”ماں بولی ڈاکٹری نظریے توں“ وچ لکھیا اے:

”بابا فرید جی نے اٹھ سو سال پہلاں جدوں رچنا شروع کیتی تاں پنجابی بولی ہی چھی سی، کیونکہ اوہ جاندے سن کہ بولی نوں اگانہہ ودھاؤن لئی اس نوں ودھیا ادب نال بھرپور کرنا ضروری ہوندا اے۔ اس توں ایہہ ثابت ہو گیا کہ ہن دیاں پر چلت بولیاں وچوں سبھ توں پرانی بولی پنجابی بولی ہی ہوئی۔“ (39)

پنجابی کروڑاں پاکستانیاں دی ماں بولی اے۔ پنجابی بولن والیاں اُردو نوں اپنی ترقی دتی اے جے کر ایہہ کہیا جاوے پئی اُردو نوں کمال تیکر اپڑان لئی جیہڑا رول پنجابی بولن والیاں نے ادا کیتا اے اوہ ہور کسے نے نہیں کیتا پر جدوں ایس زبان دی ترقی دا مسئلہ لیا یا جاندا اے اوں ویلے ہر پاسیوں رولا پادتا جاندا اے۔ ایسے دُکھ، درد، کرب تے ماں بولی نال محبت دا اظہار اجوکے شاعراں نے اپنی شاعری راہیں لوکائی تیکر اپڑان دا آہر کیتا اے۔

حوالے

* لیکچرر پنجابی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج فار ویمن، مانگا منڈی، لاہور

1- سید سبط الحسن ضیغ، ”بولی سکھ پنا لکھن نہیں آوندا“، پیچم، 4، 5-6 (اپریل مئی 2004ء): 290۔

2- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، موآ تے (لاہور: بزم فقیر، 2007ء) 27-28۔

3- Punjabi leaders, academics fail language of the people 5 July 2011

<http://Punjabics.com/shafqatmirza.html>

4- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ”پنجاب دی زبان“، مہینہ وار پنجابی انٹرنیشنل، 8، 4 (اپریل 2005ء): 8۔

5- اُستاد داسن، داسن وے موتی، مرتبین۔ سائیں اختر حسین، وحید مرزا، محمد اقبال (لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، س ن)،

51۔

6- اُستاد داسن، 51۔

7- اُستاد داسن، 52۔

8- اُستاد داسن، 52۔

9- اُستاد داسن، 53۔

10- ڈاکٹر دلشاد ڈوانہ، پنجابی رائی، فیروز دین شرف دی چنویس شاعری (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2011ء)

37۔

11- ڈاکٹر دلشاد ڈوانہ، 47-50۔

- 12۔ کلیم ناصر، اپنی بولی اپنا اصلا (لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1970ء) 25-26۔
- 13۔ نجم حسین سید، ”نوری دی بولی“، پنجم، 5.4-6 (اپریل مئی 2004ء): 3-5۔
- 14۔ امین خیال، ”پنجاب تے پنجابی“، پکھیرو، 11.9 (ستمبر 2006ء): 42۔
- 15۔ بابا نجمی، میرا ناں انسان (کراچی: پنجابی ادبی سوسائٹی، 2002ء) 161-162۔
- 16۔ ممتاز بلوچ، ”علم تے زبان“، لوک لہر (فروری 2015ء): 72۔
- 17۔ بابا نجمی، سوچاں وچ جہان (کراچی: ادارہ پنجاب سویرا، 1995ء) 175-176۔
- 18۔ سائیں اختر لہوری، اللہ میاں تھلے آ (لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1999ء) 132-133۔
- 19۔ ایم اے اشرف، ”ہڑپا..... پنجابی دی جمن بھوئیں“، لوک لہر، (فروری 2015ء): 32۔
- 20۔ نصیر کوی، ساڈے ہتھ اگنی دا تاء (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2011ء) 116-117۔
- 21۔ اقبال صلاح الدین، مکر کنڈیالی (لاہور: عزیز پبلیشرز، 1997ء) 42۔
- 22۔ اقبال قیصر، انگ تریزاں پینیاں (لاہور: سانجھ پبلیشرز، 1995ء) 69-72۔
- 23۔ نوید شہزاد، ”پنجابی“، لہراں، 12.27 (دسمبر 1991ء): 114۔
- 24۔ سعید فارانی کھی، پنجابی زبان نہیں مرے گی، (جہلم: مجیدیہ مکتب، 1988ء) 11۔
- 25۔ افضل ساحر، ”ہاڑا دیس پنجاب دا“، پکھیرو، 11.16 (نومبر 2011ء): 45۔

26. "The Sad fate of Punjabi in Pakistan" ND

<http://www.gowanusbooks.com/Punjabi.htm>

27۔ ممتاز بلوچ، ”اک سوال“، لہراں، 8.9-21 (اگست ستمبر 1985ء): 113۔

28۔ عاشق علی فیصل، ”یار پنجابی بول“، پکھیرو، 10.9-10 (ستمبر 2005ء): 62۔

29. "Urdu as Punjab's mother tongue" May 11, 2004.

<http://apnaorg.com/prose-content/english-articles/Page-5/article-6/index.html>

30۔ حاجی محمد لطیف کھوکھر، ”ماں بولی میرے سردی چھت“، پکھیرو، 12.19 (دسمبر 2014ء): 74۔

31۔ نور محمد کپور تھلوی، ”ماں بولی“، لکھاری، 4.2-1 (جنوری فروری 1992ء): 96۔

32۔ شفقت رسول مرزا، پیراں دے وچ سنگل (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء) 197-199۔

33۔ ڈاکٹر ٹوٹو سکونگ، ”سڈ یوس اُساری لئی پڑھتا تے بولی“، مترجم۔ مقصود ثاقب، پنجم، 5.4-6 (اپریل مئی 2004ء): 49۔

34۔ یونس عاصی پھرالوی، ”ماں بولی تے شاعر“، لہراں، 1.33 (جنوری 1997ء): 16-17۔

35. "Punjabi-Victim of linguistic imperialism" 23 Aug, 2011.

<http://www.gowanusbooks.com/Punjabi.htm>.

36۔ بابا عالم سیاہ پوش، انھیریاں راتاں (لاہور: عالم برادرز، 1976ء) 110۔

37۔ ظہیر نیاز نیگی، ”پنجابی زبان دا احساس“، لہراں، 11.26 (نومبر 1990ء): 15۔

38۔ محمد جنید اکرم، نہ سبناں گنڈھری پھول (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2010ء) 59-60۔

39۔ ڈاکٹر ہر شدر کور، ماں بولی ڈاکٹری نظریے توں (ساہیوال: وچار پبلیشرز، 2008ء) 37۔

انڈیکس

کھوجی	سرناواں	صفحے	خلاصہ	مڈھلے لفظ
ثناء مڈثر بٹ	بابا فرید الدین مسعودی شاعری دیاں جہتاں	17-26	بابا فرید نے اپنی شاعری راہیں تبلیغ دے فرائض انجام دتے نیں۔ اوہناں دے شلوکاں وچ واعظ تے نصیحت دا رنگ غالب اے۔ اک پاسے تبلیغ، دوجے پاسے معاشرے دی اصلاح تے تیجے پاسے اوہناں دی شاعری دیاں فنی خوبیاں نے اوہناں توں ہمیشہ لئی امر ہستی بنا دتا اے۔ بابا جی دا سارا کلام پھرو لپے تے کئی جہتاں نظریں آؤندیاں نیں۔ کوئی مسئلہ ایسا نہیں جیہدے بارے آپ دا شلوک نہ ملدا ہووے۔ اوہناں نے وحدت الوجود توں لے کے انسانی حیاتی دے سارے معاملات توں اپنی شاعری راہیں بیانیا اے تاں جے لوکاں ایہدے توں لاجھ چک سکے۔ ایس مضمون وچ لکھارن نے بابا فرید دی شاعری دیاں فکری جہتاں اُتے بھرواں چانن پایا اے۔	نویکی، جہتاں، چوگی، لاجھ، تصوف، پریرنا
سونیا اللہ رکھا اقراء شبیر	پنجاب دے پینڈو سماج وچ سوانیاں دی حیثیت	9-16	پنجاب وچ عورت توں ماں، بیوی، بھین تے دھی دی حیثیت نال اچا مقام حاصل اے۔ پنجابیاں دا ایمان اے کہ اولاد سٹھا میوہ اے۔ پتر خدا دی نعمت تے دھی اللہ دی رحمت اے۔ آکھیا جاندا اے کہ اولاد مرد دی قسمت وچ۔ عورت جدوں ماں بن دی اے اوس دی بڑی عزت کیتی جاندی اے پر بے اولاد عورت دی بڑی بے قدری ہوندی اے	پینڈو، سوانیاں، وسیب، آدر، لج، سوتن

	<p>تے اوہدے اُتے سوتن لیا کے دھٹھا دتی جاندى اے۔ پنجاب دے پنڈاں وچ عورت دا باپ دی جائیداد وچوں حصہ منگنا وی چنگا نہیں گھیا جاندا۔ جے بھل چک نال عورت اپنے حصے دی منگ کرای لوے تے ماں پیو تے بھرا اوہدے نال سانگا توڑن دی دھمکی دے دیندے نیں۔ جیہیں پاروں وچاری اپنا مونہہ بند کر لیتی اے۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود پنجاب دی زنانی شرم و حیا دا پیکر تے ماییاں دی لُج دی ضامن اے۔ ایس دے نال ای سارے رنگ تے بہا اے۔</p>			
<p>سوکھ، کار وہیار، جتن، گھسنا، ورتارا، اُپچیا</p>	<p>پنجابی سندھ توں لے کے پشاور تیکر بولی تے سجھی جاندی اے۔ ساڈا روز دا کار وہیار ایسے ای بولی وچ چلدا اے تے نالے ایس بولی وچ کاروبار کرن نال سوکھ وی ہوندى اے۔ کسے ورثے یاں چیز دا جدوں نقصان ہوندا اے تاں شاعر دے ذہن وچ اوس ویلے ٹوں دوبارہ زندہ کرن دے احساسات پیدا ہوندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ماں بولی بارے شاعراں ایہہ محسوس کیتا کہ پنجابی قوم سُتی ہوئی اے۔ ایہہ اپنی زبان، تہذیب تے ثقافت توں بے خبر ہو چکی اے۔ ایس لئی ایہنوں جگاون دی لوڑ اے۔ ماضی وچ ہون والیاں زیادتیاں تے نا انصافیاں دا ذکر ایہناں نظماں وچ موجود اے۔ ماں بولی نال پیار ساٹوں اوس ویلے تخلیق ہون والیاں نظماں وچ تھان تھان دکھالی دیندا اے۔ لیکھک نے ایس لیکھ وچ ماں بولی بارے لکھیاں گئیاں نظماں بارے بھروسے جانکاری دتی اے۔</p>	27-60	<p>پنجابی بولی بارے نظماں دا ویروا</p>	<p>نادیہ خالد</p>

Government College University Press, Lahore